

Universiteit
Leiden
The Netherlands

**'Wilskracht, durf en onverpoosden ijver' : Charlotte Jacobs (1847-1916),
eerste vrouwelijke apotheker in Nederland en Nederlands-Indië**
Jenowein, A.M.

Citation

Jenowein, A. M. (2019, October 16). *'Wilskracht, durf en onverpoosden ijver' : Charlotte Jacobs (1847-1916), eerste vrouwelijke apotheker in Nederland en Nederlands-Indië*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/79519>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/79519>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/79519> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Jenowein, A.M.

Title: 'Wilskracht, durf en onverpoosden ijver : 'Charlotte Jacobs (1847-1916), eerste vrouwelijke apotheker in Nederland en Nederlands-Indië

Issue Date: 2019-10-16

Bijlagen

Apothekers in Batavia van 1814 tot 1913

Naam apotheek	Jaartal	Naam apotheker	Bijz.
Stadsapotheek			
	1814	J. Groot	
	1814	F.L.J. Gertsen	Koopt uit de boedel van F. Groot
	1818	J.L. Heijmeriks	
	1820	G. Rensing	Verplaatst de apotheek naar de Voorrij
	1820	H. van Bakkenes	Overlijdt 1822
	1821	F. Trentowsky	
	1828	G. Rensing overleden	
	1828	S. Helwig	Ook apotheker Rijswijksche Apotheek
	1829	Ch. Perret	Ook apotheker Rijswijksche Apotheek
	1830	J. Baalde	
	1831	J. Baalde	Ook apotheker Rijswijksche Apotheek
	1831	J. Baalde	
	1832	G. Claus	(Baalde overlijdt; toezicht Wollrabe)
	1833	J.J. Diemont	Ook eigenaar Middelburgsche Apotheek
	1838	J.C.A. Diederichs	Id.
	1842	H.G.D. Pratje	Id.
	1853	N. Lange	
	1855	C.J. Vlamingh Kiebert	Id.
	1865	C.J. Vlamingh Kiebert	Id.; verlof
		F.E. van Houtrijve	Id.; neemt waar
	1871	id.	Id. ook Middelburgsche Apotheek
	1898	id.	Zie adresboek Kleian
Middelburgsche Apotheek			
	1818	J.L. Heijmeriks	Ook apotheker in de Stadsapotheek
	1822	J.v.d. Crab	Overlijdt 1835
	1835	J.J. Diemont	Ook apotheker in de Stadsapotheek
	1838	J.C.A. Diederichs	
	1842	Middelburgsche Apotheek verplaatst naar Parapattan	
	1853	H.G.D. Pratje	Ook Stadsapotheek
	1863	J.C. Schröder & Co	
		Nieuwe naam: Bataviasche Apotheek [B.A.]	
	1864	J.N. Zelisse	Naamsverandering: Bataviasche Apotheek.
	1890	B.A. failliet	Paviljoen van de B.A. te huur

**Utrechtse
Apotheek**

1825	Opening door L.F. Sinkelaar Dellebarre	
1838	Sinkelaar Dellebarre	
1838	F. Göring	S-D. ziek
1838	Id.	Verplaatst naar Noordwijk
1856	Göring & A. Bierwirth	Ook azijnmakerij
1859	Göring biedt Utrechtse Apotheek te koop aan	
1870	E. Dittrich & A. Quast	Onder de naam F. Göring & Co
1876	Dittrich alleen verder	
1877	Göring naar Europa	Wegens ziekte
1877	O. Clarus	Dittrich ziek; overleden aug '77
1880	E. Waitz	Publieke verkoop
1880	E. Waitz & Co	Ook apotheker Leeuwenapothek
1881	O. Clarus algehele procuratie	
1888	Einde Utrechtse Apotheek	

**Rijswijks(e)
Apotheek**

1828	G. Rensing	Ook apotheker in de Stadsapothek
1829	Ch. Perret	Id. (G. Rensingh overleden)
1830	J. Baalde	
1831	Baalde & Lastdrager	Fusie Baalde & Lastdrager
1831	Baalde & Lastdarger	B&L uit elkaar; B. naar Stadsapot
1836	J. Lastdrager	L. blijft in Rijswijks(e) Apotheek
1836	N. Lange&	In 1853 ook stadsapotheker
1855	W. Specht Grijp & Kiebert	Specht Grijp: Rijswijks(e) Apoth; Kiebert: Stadsapoth.
	Nieuwe naam: Rathkamp & Co	
1866	A.F.A. Rathkamp, F.E. van Houtrijve & N.J. Raland.	Naamswijziging: Rathkamp & Co
1871	Van Houtrijve	Stadsapotheker
1873	S.J. Wolf& M. Ernstman	Toegetreden tot Rathkamp & Co
1898	Id.	Nog steeds actief (bron: adresboek Kleian)
		Zie verder Rathkamp & Co

**Rijswijk's
Apotheek**

1861	H. Deffes	
1862	G. Wilcke	
Nieuwe naam: Leeuwenapothek		
1872	E. Waitz	Naamswijziging: Leeuwenapothek
1880	E. Waitz & Co	Ook beheer Utrechtse apothek
1887	O. Clarus	Ter overname aangeboden door Henny & Clarus
1888	W. van der Ede Pals	
1898	Id.	Nog steeds actief (bron: adresboek Kleian)

Kramat's Apotheek

1859	R.R. Nauta	Oprichting tevens fototech.bureau
1898	Id.	Nog steeds actief (bron: adresboek Kleian)

**Javasche
Apotheek**

1879	J. Betting	
1882	Vertrek Betting	
1890	Failissement	
Nieuwe naam: N.V. Bataviasche Volksapothek		
1890	I. Visser (Van Houtryve & Co)	Boedelverdeling Javasche Apothek
1890	Betting & Co	Opheffing procuratie Ch. Jacobs
1890	Id.	Verder als N.V. Bataviasche Volksapothek
1898	J. Wartena	Directeur; (bron: adresboek Kleian)

De Nederlandsche Apotheek

1890	Ch. Jacobs	Opening
1898	Id.	Nog steeds actief (bron: adresboek Kleian)
1913	N.V. Nederlandsche Apotheek	Charlotte naar Europa; aandelen Nederlandsche Apotheek vermoedelijk naar Rathkamp & Co.

Fotoverantwoording

- Coverfoto: Foto Atelier Jacob Merkelbach, Collectie Joods Historisch Museum, Amsterdam.
- Afb. Deel I: Borgercompagniestraat, Sappemeer. beeldbank Hoogezand-Sappemeer.
- Afb. Deel II: De Rivier de Tjiliwoeng, Batavia. Collectie KITLV,Leiden.
- Afb. Deel III: Den Haag omstreeks 1908. Haagse Beeldbank.
- Afb. 1: Beeldbank Hoogezand-Sappemeer.
- Afb. 2: Collectie Atria.
- Afb. 3: <http://www.dbnl.org/tekst/lint01lgesc02_01/lint01lgesc02_01_0002.php>
- Afb. 4: Collectie NA.
- Afb.5: Collectie De Wilde.
- Afb. 6: Collectie Atria.
- Afb. 7: Website Brabants Historisch Informatiecentrum BHIC.
- Afb. 8: <http://www.wikidelft.nl/index.php?title=Storm-van_der_Chijs,_Mienette.>
- Afb. 9: Beeldbank Amsterdam.
- Afb. 10: Wikimedia: Foto P.D. van Rhijn, Amsterdam.
- Afb. 11: <<http://resources.huuygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Loke>>
- Afb. 12: <<http://resources.huuygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Tobbe>>
- Afb. 13: <<http://beata.damescompartiment.nl/>>
- Afb. 14: Collectie De Wilde. (Familiebezit M. de Clerq Zubli-Veenstra).
- Afb. 15: Collectie De Wilde.(Familiebezit Ferguson).
- Afb. 16: <https://legacy.lib.utexas.edu/maps/historical/baedeker_indien_1914/txu-pclmaps-batavia_1914.jpg>
- Afb. 17: <<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=urn:gvn:KITLV01:26618>>
- Afb. 18: *Javabode*, 17 april 1867.
- Afb. 19: Woodbury&Page. Collectie: KITLV.
- Afb. 20: Noordwijk met rechts de Javasche Apotheek. Collectie KITLV.
- Afb. 21: Huis Charlotte, achterzijde. Collectie KITLV.
- Afb. 22: Woodbury&Page, Collectie www.geheugenvannederland.nl.
- Afb. 23: *Bataviaasch Handelsblad*, 12 juli 1890.
- Afb. 24: Wikimedia;www.geheugenvannederland.nl.
- Afb. 25: <<https://www.biography.com/people/raden-adjeng-kartini-37859>>
- Afb. 26: www.dbnl.nl; Tekening: J.Gabriëlse, 1927.
- Afb. 27: *Nieuws van den Dag voor Nedelandsch-Indië*, 12 augustus 1911.
- Afb. 28: idem, 4 februari 1911.
- Afb.29: <<https://javapost.nl/2012/09/06/marie-thomas-1896-1966-de-eerste-vrouwelijke-arts-in-nederlands-indie/> Marie Thomas.>
- Afb. 30: <<http://www.nederlandsevrouwenraad.nl/html/index.php?paginaID=871>>
- Afb.31: The New York Public Library Digital Collections. 1913. Schwimmer-Lloyd Collection
<http://digitalcollections.nypl.org/items/510d47e2-f2db-a3d9-e040-e00a18064a99>
- Afb.32: E.M.L. van Deventer – Maas (1857-1942), en face portret, 1938. Maker: Coen van Oven. <http://stichtingcoenvanoven.nl/werken/e-m-l-van-deventer-maas-1938>.

Lijst van afkortingen

BGD:	Burgerlijke Geneeskundige Dienst
BMGN:	Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden. Low Countries Historical Review (Open Acces) van het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap KNHG (2012).
GA:	Regionaal Historisch Centrum Groninger Archieven, Groningen
MGD:	Militair Geneeskundige Dienst
NA:	Het Nationaal Archief, Den Haag
NMG:	Nederlandse Maatschappij ter Bevordering der Geneeskunst
NMP:	Koninklijke Nederlandse Maatschappij ter Bevordering der Pharmacie
NTvG:	Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde.
PTNI:	<i>Pharmaceutisch Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië</i> . Orgaan van de Nederlandsch-Indische Apothekersvereniging.
PW:	<i>Pharmaceutisch Weekblad</i> . Vakblad van de Koninklijke Nederlandse Maatschappij ter Bevordering der Pharmacie (KNMP). NB: in vroege edities vond geen paginanummering plaats. Auteursnamen werden onregelmatig vermeld.
RHC :	Regionaal Historisch Centrum Groninger Archieven (zie ook: GA).
S.O.V.I.A.:	Studiefonds Opleiding Vrouwelijke Inlandsche Artsen
S.T.O.V.I.A.:	School tot Opleiding van Inlandsche Artsen
VR:	Vrouwenraad
VvVK:	Vereniging voor Vrouwenkiesrecht

Bronnen

Geraadpleegde archieven

Amsterdam:

Atria, Kennisinstituut voor emancipatie en Vrouwengeschiedenis

Archief Aletta Jacobs.

Nationale Tentoonstelling voor Vrouwenarbeid 1898.

Nationale Vrouwenraad.

Knipselmap Charlotte Jacobs.

Papers Carrie Chapman Catt.

Nederlandse Bond voor Vrouwenkiesrecht.

Collectie *Evolutie, weekblad voor de vrouw*.

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis.

Maandblad voor Vrouwenstudie 2(1914).

Joods Historisch Museum.

Het boek genaamd de vervulde penne Josephs 1787. Inv. Nr 0009793.

D.E. Cohen, Amsterdamse Joodse Medicinae Doctores (1641-1809) s.n.1927.

Universiteitsbibliotheek Vrije Universiteit

Arnhem:

Gelders Archief

Bevolkingsregister en Burgerlijke Stand.

Den Haag:

Centraal Bureau voor de Genealogie.

Gemeentearchief

Bevolkingsregister en Burgerlijke stand.

Letterkundig Museum

Knipselmap Marie Christine van Zeggelen, inv.nr 243.

Nationaal Archief

Archief van C.T. van Deventer en E.M.L. Maas.

Archief Koloniën 1850-1900.

Archief van de Inspecteur (-Generaal) van de Geneeskundige Dienst der Land- en Zeemacht en de daarbij gedeponeerde archieven.

Groningen:

Regionaal Historisch Centrum Groninger Archieven

Archief Rijks HBS te Sappemeer.

Archief Provinciale Commissie van geneeskundig onderzoek en Toezicht te Groningen 1811-1850.

Archief Departement Groningen Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 1781-1998.

Archief Register van Geneeskundig oefenaren geëxamineerd door de provinciale commissie van geneeskundig onderzoek en Toezicht te Groningen 1814-1865.

Inventaris van de archieven van de districtschoolopzieners op het lager onderwijs in de provincie Groningen; 1812-1857; Betreft een enquête onder plaatselijke onderwijzers ingesteld door de Provincie van Onderwijs bij circulaire van 10 juni 1828-1832. Deel 6: 1^e district.

Universiteitsbibliotheek Groningen.

Hoogezand-Sappemeer:

Gemeentearchief Hoogezand-Sappemeer.

Kadaster Sappemeer: sectie F 2654: verkoopakte A. Jacobs, 1879. Archief van het gemeentebestuur van Sappemeer: 01-003. Arch.nr 332 (1851-1869).

Leiden:

Universiteitsbibliotheek Leiden

Geraadpleegde Indische kranten:

Bataviaasch Handelsblad

Bataviaasch Nieuwsblad

Bataviasche Courant

De Locomotief

De Oostpost

De Preanger Bode

Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië

Java Bode

Javasche Courant

Samarangsche Courant

Soerabaiasch Handelsblad

Sumatra Post

Geraadpleegde literatuur

- Anbeek, T. "De kinderziekten van de Nederlandse biografie." *Ons Erfdeel* 33 (1990): 197-208.
- Ankersmit, F.R. *De navel van de geschiedenis. Over interpretatie, representatie en historische realiteit*. Groningen: Historische Uitgeverij, 1990.
- Anrooij, F. van. *De koloniale staat 1854-1942. Gids voor het archief van het Ministerie van Koloniën. De Indonesische archipel*. Den Haag: Nationaal Archief, 2009.
- Assmann, A. *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München: C.H. Beck, 2003.
- Assmann, J. *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München: Beck, 1999.
- Bank, J., M. van Buuren. *1900. Hoogtij van burgerlijke cultuur*. Den Haag: SDU, 2000.
- Bartels, A. *Een eeuw middelbaar onderwijs 1863-1963*. Groningen J.B. Wolters, 1963.
- Becking, B.E.J.H. "Tabellarisch overzicht van het Personeel der Geneeskundige Dienst in Nederlandsch-Indië sedert 1816." *Geneeskundig Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië* 20 (1880): 1-77.
- Beets, G., et al., ed. *De demografische geschiedenis van de Indische Nederlanders*. Den Haag: Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut, 2002.
- Bel, J.H.C. *Bloed en rozen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1900-1945*. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur. Vol. 6. Amsterdam: Bert Bakker, 2015.
- . *De Nederlandse literatuur in het fin de siècle: een receptie-onderzoek van het proza tussen 1895 en 1900*. Amsterdam: AUP, 1993.
- . "Receptieonderzoek en literatuurgeschiedenis. De Indische roman als broeierige vrijplaats van de Nederlandse literatuur." *Indische letteren* 7 (1992): 195-203.
- Berg, van den W., P. Coudenier. *Alles is taal geworden*. Amsterdam: Bert Bakker, 2009.
- Bergen, L. van. *Van koloniale geneeskunde tot internationale gezondheidszorg: een geschiedenis van honderd jaar Nederlandse Vereniging voor Tropische Geneeskunde*. Amsterdam: KIT Publishers, 2007.
- Berger, C. "Een vrouwenstemmetje..." "De vrouwenkiesrechtstrijd in Nederlands-Indië 1908-1941. S.I., s.n., Doctoraalscriptie Leiden, 1990.
- Berkel, K. van. *Universiteit van het Noorden : vier eeuwen academisch leven in Groningen. Deel I: De oude universiteit, 1614-1876*. Hilversum: Verloren, 2014.
- Beukers, H., ed. *Bloei en kritiek: het onderwijs onder de inspecteurs Beckers en Snabilié's-Rijksweekschool voor Militaire Geneeskundigen te Utrecht (1822-1865)*. Amsterdam: Rodopi, 1988.
- . *Terug naar de wortels*. Oegstgeest: De Kempenaer, 1989.
- Bierman, A.I. *De farmacie en het apothekersberoep in Nederlands Oost-Indië in de periode 1800-1950*. Den Haag: Commissie voor de geschiedenis van de farmacie KNMP, 2004.
- . *Militaire farmacie in Nederland*. Den Haag: KNMP, 2009.
- . *Van artsenijsmengkunde naar artsenijsbereidkunde. Ontwikkelingen van de Nederlandse farmacie in de negentiende eeuw*. Amsterdam: Rodopi, 1988.
- . "Vrouwen in de farmacie: Alide Grutterink (1869-1927)." *Gewina* 20 (1997): 286-96.

- . "De winkel en de wetenschap. Artsenijbereidkunde en toxicologie als universitaire vakken." *Gewina* 16 (1993): 141-154.
- Blok, J. et al. *Derde Jaarboek voor vrouwengeschiedenis*. Nijmegen: SUN, 1982.
- Blok, P.J. "Vrouwelijke studenten." *Onze Eeuw* 7.III (1907): 447-62.
- Blom, E. *De vlam van het menselijk denken. Nico van Suchtelen (1878-1949)*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1999.
- Blom, J.C.H., et al. *Geschiedenis van de joden in Nederland*. Amsterdam: Balans, 1995.
- Blom, J.C.H., J. Cahen. "Joodse Nederlanders, Nederlandse Joden en joden in Nederland, 1870-1940." *Geschiedenis van de Joden in Nederland*. Ed. Blom, J. C.H. Amsterdam: Balans, 1995: 247-310.
- Bloys van Treslong Prins, P.C.A. "Biografische en Genealogische gegevens betreffende apothekers in Nederlandsch-Indië tot nu toe gevonden in het landsarchief te Batavia." *Pharmaceutisch Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië* 7 (1930): 154-57; 383-86.
- . "Biografische en Genealogische gegevens betreffende apothekers in Nederlandsch-Indië tot nu toe gevonden in het landsarchief te Batavia." *Pharmaceutisch Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië* 6. (1929): 23-24;60-65;93-97;133-36;83-87;235-39;348-50.
- Boekholt, P.Y.H.F., P. de Booy. *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd*. Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1987.
- Boekholt, P.Y.H.F., et al. "Tweehonderd jaar onderwijs en de zorg van de Staat." *Jaarboek voor de geschiedenis van opvoeding en onderwijs*. Ed. Onderwijs., Belgisch Nederlandse Vereniging voor de Geschiedenis van Opvoeding en. Assen: Van Gorcum, 2002.
- Bonnema, T. *Over de grenzen*. Den Haag: Daamen, 1920.
- Bont, D. et al. *Bomen over Aletta*. Hoogezand-Sappemeer: Stichting AJS en Dr. Aletta Jacobs Scholengemeenschap 1993.
- Boon, E.P., J.J.M. Lettinck. *De Joodse gemeenschappen in Hoogezand-Sappemeer, Slochteren, Noord- en Zuidbroek en omliggende dorpen 1724-1950*. Bouwstoffen voor de geschiedenis van de Joden in (stad en provincie) Groningen. Ed. Dr. J.A. Kossmann-Putto, Mr. J.H. de Vey Mestdagh. Vol. 10. Groningen: Mr. J.H. de Vey Mestdagh Stichting, 2001.
- Borgers, A.H. *Doctor Willem Bosch en zijn invloed op de geneeskunde in Nederlandsch Oost-Indië*. Utrecht: Kemink en Zoon, 1941.
- Bosch, M. "Blauwkousen en hobbezakken in een witte jas. De eerste vrouwelijke artsen in Nederland 1872-1913." *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 3. Nijmegen, SUN, 1982: 63-97.
- . "De last van de overlevering. Gender en de herinneringscultuur in de wetenschap." *Tijdschrift voor Genderstudies*.3 (2008): 46-58.
- . *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid, Aletta Jacobs 1854-1929*. Amsterdam: Balans, 2005.
- . *Het geslacht van de wetenschap. Vrouwen en hoger onderwijs in Nederland 1878-1948*. Amsterdam: SUA, 1994.
- . "Worstelen met gender en de biografie: een themarecensie." *BMGN, Low Countries Historical Review* 127-3 (2012): 50-67.
- Bosch, M., et al. *In het hart van de wetenschap. Naar Total E-quality en diversiteit in de universiteit*. Den Haag: SDU, 1999.
- Bosman-Jelgersma, H. A. *Poeders, pillen en patiënten*. Amsterdam: Sijthoff, 1983.

- Boven, E. van. *Een hoofdstuk apart: 'vrouwenromans' in de literaire kritiek 1898-1930*. Amsterdam: Sara: Van Gennep, 1992.
- Braun, M. *De prijs van de liefde. De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis*. Amsterdam: Het Spinhuis, 1992.
- Broek, J. van den. *375 jaar Hoogezand en Sappemeer*. Bedum: Stichting 400 jaar Veenkoloniën i.s.m. Profiel Uitgeverij, 2003.
- Brooshoofd, P. *De ethische koers in de koloniale politiek*. Amsterdam: J.H. de Bussy, 1901.
- Brugmans, I.J. *Geschiedenis van het onderwijs in Nederlandsch-Indië*. Groningen - Batavia: J.B. Wolters' Uitgeversmaatschappij NV., 1938.
- Bucheim, E. "De illusie van tropisch Nederland. Brieven van Nederlandse vrouwen in Indië." *Vertrouwd en Vreemd. Ontmoetingen tussen Nederland, Indië en Indonesië*. Ed. Captain, E. Hilversum: Verloren, 2000:65-76.
- Bush, J. "Edwardian ladies and imperial power." *Journal of imperial and Commonwealth history* 29.1 (2001): 154-56.
- Busken Huet, C. "Mevrouw M.C. Frank." *Litterarische Fantasiën en kritieken*. Vol. II. Haarlem: H.D. Tjeenk Willink, 1884.
- Buur, D. *Persoonlijke documenten. Nederlands-Indië/Indonesië, (1800-1970)*. Keuze-bibliografie. Leiden: Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, 1973.
- Captain, E., M. Hellevoort, M. van der Klein. *Vertrouwd en vreemd. Ontmoetingen tussen Nederland, Nederlands-Indië en Indonesië*. Hilversum: Verloren, 2000.
- Catenius-van der Meijden, J. M. J. *Ons huis in Indië: handboek bij de keuze, de inrichting, de bewoning en de verzorging van het huis met bijgebouwen en erf, naar de eischen der hygiëne, benevens raadgevingen en wenken op huishoudelijk gebied*. Semarang: Masman & Stroink, 1908.
- . *Naar Indië en terug. Gids voor het gezin, speciaal een vraagbaak voor dames*. Tweede druk ed. Amsterdam: L.J. Veen, z.j.
- Daum, P.A., *Uit de suiker in de tabak*. Den Haag, Thomas & Eras, 1977.
- . *Aboe Bakar. Indische roman*. Batavia/'s Gravenhage: Kolff & Co./ Loman & Funke, 1894.
- . *Hoe hij Raad van Indië werd*. 's Gravenhage: Thomas & Eras, 1978.
- Departement van Onderwijs, Eeredienst en Nijverheid. "Algemeen verslag van het middelbaar en lager onderwijs voor Europeanen en met dezen gelijkgestelden in Nederlandsch-Indië over 1893."(1893).
- Derks, M.A., K. Leers. *Academische vrouwen tijdens het interbellum. De denkbeelden van de Vereniging van Vrouwen met Academische Opleiding over seks-identiteit en academische identiteit, 1918-1942*. Nijmegen: KUN, 1992.
- Deveaux, M. "Feminism and Empowerment: A Critical Reading of Foucault." *Feminist Studies. Women's Agency: Empowerment and the Limits of Resistance*. 20.2 (1994): 223-47.
- Deventer, C. Th van. "Indië na den oorlog." *De Gids* 79.IV (1915): 385-86; 96-97.
- Devos, R. "Fragmenten voor een machtstheorie. Kritische analyse van de machtsproblematiek in Foucaults La volonté de savoir." *Bijdragen. Tijdschrift voor filosofie en theologie* (1987): 277-302.
- . *Macht en verzet. Het subject in het denken van Michel Foucault*. Kampen: Klement, 2004.

- Dijk, H. van. *'In het liefdeleven ligt gansch het leven': het beeld van de vrouw in het Nederlands realistisch proza, 1885-1930*. Assen: Koninklijke Van Gorcum, 2001.
- Dijk, J. van. *Dezen kostbare tempel van het onderwijs. Onderwijs in Hoogezand 1880-1920*. Groningen, 1984.
- Doel, H. W. van den. *De stille macht: het Europese binnenlands bestuur op Java en Madoera, 1808-1942*. Amsterdam: Bert Bakker, 1994.
- . *Zo ver de wereld strekt. De geschiedenis van Nederland overzee*. Amsterdam: Bert Bakker, 2011.
- Dohmen, J. Buuren, M. van, ed. *De prijs van de vrijheid. Denkers en schrijvers over moderne levenskunst*. Amsterdam: Ambo, 2011.
- Doorman, M., Pott, H., *Filosofen van deze tijd*. Amsterdam: Bert Bakker, 2008.
- Douwes Dekker, E. *Max Havelaar*. Amsterdam: G.A. van Oorschot, 1954.
- Du Perron, E. "Verzameld werk. VII: Indisch memorandum: Inleidingen: Van Kraspoekol tot Saïdjah: Verspreide artikelen: Brieven uit Holland." (1946).
- Erl, A. et al., ed. *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin: Walter de Gruyter, 2008.
- Essen, M. van. "Kweekscholen voor vrouwen?" *Een tien voor vlijt. Meisjesonderwijs vanaf de oudheid tot de MMS*. Ed. Dekker, K. et al. Zutphen: Walburg Pers, 1992.
- . "Onderwijzeressen in Niemandland." Rijksuniversiteit Groningen, 1985.
- . *Opvoeden met een dubbel doel. Twee eeuwen meisjesonderwijs in Nederland*. Amsterdam: SUA, 1990.
- Everard, M., U. Jansz. *De minotaurus onzer zeden. Multatuli als heraut van het feminisme*. Amsterdam: Aksant, 2008.
- Fasseur, C. "Een domme, wrede satire op de Havelaarszaak'. Multatuli en de Maatschappij tot Nut van den Javaan." *Indische Letteren* 24 (2009): 87-92.
- . "F.G.P. Jaquet, Kartini. Brieven aan mevrouw R.M. Abendanon-Mandri en haar echtgenoot met andere documenten." *BMGN -Low Countries Historical Review*. 105.1 (1990): 126 - 27.
- . *Kultuurstelsel en koloniale baten*. Leiden: Universitaire Pers, 1978.
- . *Max Havelaar en de publieke zaak*. Amsterdam: Bert Bakker, 1995.
- . "Purse or principle: Dutch colonial policy in the 1860 and the decline of the Cultivation System." *Modern Asian Studies* 25 (1991): 33-52.
- Foucault, M. *De woorden en de dingen*. Amsterdam: Boom, 2006.
- . *Dits et Écrits* Vol. II. Paris : Gallimard, 1994.
- . «Histoire de la sexualité : Le souci de soi.» *Bibliothèque d'histoire*. Vol. 3. Paris : Gallimard, 1994.
- . *De wil tot weten*. Geschiedenis van de seksualiteit I. Nijmegen : SUN, 1984.
- Frank, M.C. Vanger-, *Hoe zij oude vrijster werd*. Leiden: D. Noothoven van Goor, 1874.
- France, P., W. St. Claire, *Mapping lives: the uses of biography*. Oxford; New York: Oxford University Press for the British Academy, 2002.
- Gordon, A. *The Necessary but Impossible Task: the Netherlands Indies Factory Commission and Promotion of Industry in a Colonial Economy 1901-1926*. Nijmegen: Lap Lambert Academic Publishing, 2009.

- Gorter, F.W. *Ernstige godsvrucht en gezond verstand. Een selectie uit de dagboeken van Foeke Wignes Gorter (1756-1836), leraar van de doopsgezinden in Sappemeer*. Hilversum: Verloren, 2010.
- Gouda, F. "De vrouw in Nederlands-Indië. Van Mestiezencultuur naar Europese cultuur." *Indische letteren* 20 (2005): 3-12.
- . *Dutch culture overseas. Colonial practice in the Netherlands Indies, 1900-1942*. Amsterdam: AUP, 1995.
- . "Teaching Indonesian Girls in Java and Bali, 1900-1942: Dutch progressives, the infatuation with 'Oriental' refinement, and Western ideas about proper womanhood." *Women 's History Review* 4.1 (1995): 25-62.
- Goudoever, W.A. van. *Onder de hoede van een naam*. Amsterdam: O.N. van Kampen & Zoon, 1957.
- Groen, M. *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980. Een onderwijskundig overzicht I: De wetgeving; II: Maatschappelijke bevoegdheid*. Eindhoven: Eindhoven University of Technology. Department of Philosophy and Social Science, 1983.
- Gruyter, W. de, ed. *Cultural Memory Studies. International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin: De Gruyter, 2005.
- Gunning, J.W. G.J. *Mulder*. Haarlem: H.D. Tjeenk Willink, 1882.
- Haanstra, W.F.G.L. "De reorganisatie van de Hoogere Burgerschool met driejarige cursus voor Meisjes te Batavia." *Indische Gids* 22.2 (1900): 1368-88.
- Hamaker, M.J. "De middelbare school voor meisjes." *De Gids* 86 (1922): 442- 56.
- Hamburger, Joseph. *Het Boek Genaamd De Vervulde Penne Josephs, of Het Vierde Deel Der Penne Josephs, Na Den Naam Van Den Autheur, Die De Volgende Gebeden Gedaan Heeft Binnen Zyn Huis, Met Eenige Godvruchtige Mannen, in Alle Bekende Troubele En Benauwde Tyden, Waar in Zich Het Doorl. Vorstelyk Huis Van Orange Bevonden Heeft; Om Aan Den Heere Te Bidden En Te Smeeken, Voor Het Welzyn En Triompheeren Van Z.D.L. Hoogh. En Het Geheele Vorstelyke Huis Van Orange Enz. Enz. Enz. Groningen De Wed. Hendrik Vechnerus 1787*.
- Hamer, D. "Een leven 'met de pen in de éene, den stofdoek in de andere hand..." *Literatuur* 9 (1992): 151-56.
- Hartong, G. T. et al., ed. *Overijsselse historische bijdragen 130e stuk 2015: verslagen en mededelingen van de vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis*. Hilversum: Verloren, 2015.
- Hekman, S. *The Feminine Subject*. Cambridge: Polity, 2014.
- . *The Material of Knowlegde*. Indiana: Bloomington, 2010.
- Helsdingen-Schoevers, B. van. "De Europeesche vrouw in Indië." *Onze Koloniën* 1.8 (1914).
- . *Indië en Europa. Fragmenten door Beata van Helsdingen-Schoevers. Causeriën en beschouwingen over het leven in Ned. Indië over de vrouw en het kind en hun belangrijkste problemen. Met een inleiding van Johan Koning*. Leiden: N.V. Leidse Uitgeversmaatschappij., 1929.
- Hesselink, E.Q. "Genezers op de koloniale markt: inheemse dokters en vroedvrouwen in Nederlandsch Oost-Indië, 1850-1915." Amsterdam, Vossiuspers UvA, 2009.
- Hoenkamp-Mazgon, E.M.Th. *Chinezen: burgers of buitenlui? Arbeidsverhoudingen in Deli tegen het licht van de Ethische Politiek 1902-1905*. Leiden, 1986.

- Hogendorp, A. van. *Van Vrouwenleven*. Groningen: G. Römelingh, 1913.
- Hogeweg- de Haart, H.P. *Anna Maria Margaretha Storm-van der Chijs*. Amsterdam: Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging, 1956.
- Holmes, R., "The Proper Study." *Mapping Lives: The Uses of Biography*. Ed. France, P., W. St Claire, Oxford: British Academy Centenary Monographs, 2002, 7-18.
- Honings, R. Zonneveld, P. van *Reizen in Insulinde 1800-1950. Een tint van het Indische Oosten*. Hilversum: Verloren, 2015.
- Houben, V.J.H. "Geschiedenis in discussie. Het gebruik van literaire bronnen bij de geschiedschrijving van Indonesië." *Indische Letteren* 7 (1992): 161-66.
- . *Van kolonie tot eenheidsstaat. Indonesië in de negentiende en twintigste eeuw*. Leiden: Semaian, 1996.
- Houkes, J. Hoekema, P., ed. *Multatuli en Groningen. Zijn lezingen in stad en lande en zijn invloed op de maatschappij-hervormers, met ongepubliceerde documenten*. Groningen, Veendam., 1987.
- Houwaart, E. "Gronings romanticus en nationaal hervormer: de hygiënist Levy Ali Cohen (1817-1889)." *Medische Geschiedenis in regionaal perspectief: Groningen 1500-1900*. Ed. Huisman, F. et al. Rotterdam: Erasmus Publishing, 1997.
- Hoven, Th., *Vrouwen lief en leed onder de tropen*. Schoorl, 1988.
- Hugenholtz, P.H. *Meisjesscholen. Volksalmanak voor het jaar 1870, uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. Amsterdam, 1870.
- Huisman, F., ed. *Gezond weer op in Groningen. Gezondheidszorg en medisch beroep 1500-1900*. Universiteitsmuseum Groningen 1993.
- Huisman, F., C. Santing. *Medische geschiedenis in regionaal perspectief: Groningen 1500-1900*. Ed. Publishing, Erasmus. Rotterdam, 1997.
- Huisman, F. "Farmacie, apothekers en de geest van Thorbecke. Farmaceutische disciplinevorming aan het eind van de negentiende eeuw." *Gewina* 19 (1996): 280-295.
- Hull, J. van 't, et.al., *Een eeuw middelbaar onderwijs herdacht 1863-1963*. Groningen: J.B. Wolters, 1963.
- Hüsken-Nillissen, H.W.M., D. de Moulin. "De Dienst der Volksgezondheid in Nederlandsch-Indië; een terugblik." *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 130.52 (1986): 2356-60.
- International Woman Suffrage, Alliance. *The International Woman Suffrage Alliance, report of Seventh Congress, Budapest, Hungary, June 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 1913*. Manchester: Percy Bros., 1913.
- Itallie, E.I. van. "Uit de Geschiedenis der Militair Pharmacie in Nederland." *Pharmaceutisch Weekblad* 76 (14), 1939: 349-69.
- Jacobs, A. *Herinneringen*. Amsterdam: Holkema & Warendorf, 1924.
- . *Herinneringen*. Nijmegen: SUN, 1985.
- . *Reisbrieven uit Afrika en Azië, benevens eenige brieven uit Zweden en Noorwegen*. Almelo: W. Hilarius Wzn, 1913.
- Jacobs, Ch. "De vooruitzichten van de vrouwelijke apotheker in Indië." *Maandblad voor Vrouwenstudie* 2 (1914): 25-26.
- . "Een baanbreekster." *Evolutie* 14.11 (1906): 89.
- Jacquet, F.G.P., ed. *Kartini. Brieven aan mevrouw R.M. Abendanon-Mandri en haar echtgenoot met andere documenten*. Vol. XXII. Dordrecht: Foris Publications, 1987.

- . "Kartini; een reactie." *Indische Letteren* 3 (1988): 75-83.
- Jamin, H., M. Huisman. *Kennis als opdracht: de Universiteit Utrecht 1636-2001*. Utrecht: Matrijs, 2001.
- Jansen, B. "De liberale ideologie in een koloniale tijd. Parlementaire debatten in Nederland 1848-1900." MA-scriptie. Universiteit Leiden, 2014.
- Java, M.van, *Hermelijn*. Vol. 1. Schiedam: H.A.M. Roelants, 1885.
- Jensen, L. *Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt*. Vrouwentijdschriften en journalistes in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw. Hilversum: Verloren, 2001.
- Jong, J. de. "Nederland en het Indische batig slot, 1831-1875." *Groniek* 80 (1982).
- . "Van batig slot naar ereschuld; De discussie over de financiële verhouding tussen Nederland en Indië en de hervorming van de Nederlandse koloniale politiek, 1860-1900." Universiteit Groningen, 1989.
- Kalma, P. "Ethische politiek." *Socialisme & Democratie* 51 (1994): 78-80.
- Kartini, R.A. *Brieven aan mevrouw R.M. Abendanon-Mandri en haar echtgenoot met andere documenten*. Ed. Jacquet, F.G.P. Dordrecht: Foris Publications, 1987.
- . *Door duisternis tot licht: gedachten over en voor het Javaanse volk*. 's-Gravenhage: "Luctor et Emergo", 1912.
- Kartini, R.A., J. Coté, *On feminism and nationalism: Kartini's letters to Stella Zeehandelaar, 1899-1903*. Correspondence. English Selections. Clayton, Vic.: Monash Asia Institute, Monash University, 1995.
- Keijser, J.P. de. "De Nederlandsche vrouw en haar onderwijs." *De Tijdspiegel* 1 (1870): 511-37.
- Kirejzycyk, M. "Vrouwen kozen exact; studie en beroepsuitoefening rond de eeuwwisseling." *Gewina* 16 (1993): 234-47.
- Klaauw, A. van der, A.I. Bierman, *Rathkamp. Herinneringen aan een bijzondere onderneming in de Oost 1815-1985*. Koninklijke Nederlandse Maatschappij ter bevordering der Pharmacie, 2007.
- Kloek, E. *1001 vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis*. Nijmegen: Vantilt, 2013.
- Kloppenburgh-Versteegh, J. *Het leven van de Europeesche vrouw in Indië*. Deventer., 1913.
- Koen, E.M. *Archief van het Collegium Medicum, Collegium Obstreticum en plaatselijke Commissie van geneeskundig Toezicht*. Amsterdam, 2013.
- Kolf, M.C. van der. *Zeventig jaar vrouwenstudie*. Rotterdam: W.L.&J. Brusse's uitgeversmaatschappij N.V., 1950.
- Koning, J. *Indië en Europa. Fragmenten door Beata van Helsdingen -Schoevers. Causerieën en beschouwingen over het leven in Ned. Indië over de vrouw en het kind en hun belangrijkste problemen. Met een inleiding van Johan Koning*. Leiden: NV Leidse Uitgeversmaatschappij., 1929.
- Koning, M. *De Nederlandse expansie en ethische politiek in de visie van Colijn*. Den Haag: s.n., 1983.
- Kuitenbrouwer, M. "Een eeuwig durende ereschuld?" *International Spectator* 7/8 (2000): 377-82.
- . *Nederland en de opkomst van het imperialisme: Koloniën en buitenlandse politiek 1870-1902*. Amsterdam: De Bataafse Leeuw, 1985.
- Labryère, W. G. J. *Mulder (1802-1880)*. Leiden: Groen, 1938.

- Leezenberg, M., G. de Vries. *Wetenschapsfilosofie voor geesteswetenschappen*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2012.
- Lieburg, M. van. "Regionaal en nationaal beleid. Over de Groningse afdelingen van de Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst (1849-1900)." *Medische geschiedenis in regionaal perspectief. Groningen 1500-1900*. Ed. Huisman, F. Rotterdam: Erasmus Publishing, 1997. 131-61.
- Lindblad, J., Th. "Ondernemen in Nederlands-Indië c.1900-1940." *BMGN -Low Countries Historical Review*. 108 4 (1993): 699-710.
- Lith van Schreven, M.A.E. "De alleenstaande vrouw in Indië." *Indisch Vrouwenjaarboek 1936*. Ed. Hooijkaas- Van Leeuwen Boomkamp, J.H. Jogjakarta: Kolff-Buning, 1936. 51-54.
- Locher-Scholten, E. "Door een gekleurde bril...Koloniale bronnen over vrouwenarbeid op Java in de negentiende en twintigste eeuw." *Vrouwen in de Nederlandse koloniën*. Ed. Reijs, J. et al. Nijmegen: SUN, 1986. 34-51.
- . "Dutch Expansion in the Indonesian Archipelago Around 1900 and the Imperialistic Debate." *Journal of South East Asian Studies* 24 (1994).
- . *Ethiek in fragmenten*. Utrecht: HES Publishers, 1981.
- . *Women and the Colonial State. Essays on Gender and Modernity in the Netherlands Indies 1900-1942*. Amsterdam: AUP, 2000.
- . "G. Termorshuizen, P.A. Daum. Journalist en romancier van tempo doeloe." *BMGN -Low Countries Historical Review*. 104.3 (1989): 468-69.
- Loo, V. Van de, "Adoe, koh terlaloe, een meisje, zij sgrif in de krant!' Beata van Helsdingen-Schoevers (1886-1920)." *Indische Letteren* 17 (2002): 59-67.
- . *Indië ongekuist. Liefde, lust en hartzeer in de Indische letteren*. Amsterdam: KIT Publishers, 2004.
- . *Leven tussen kunst en krant, Beata van Helsdingen-Schoevers (1886-1920), journaliste en declamatrice in Indië*: KITLV Boekerij Oost en West, 2004.
- . "Melati van Java, Dochter van Indië." Dissertatie. Universiteit Leiden, 2014.
- . "Omdat zij maar een meisje was." *Indische Letteren* 23 (2013): 77-89.
- "Ver weg en toch thuis. Aletta Jacobs in de kolonie.» *Reizen in Insulinde 1800-1950*. Ed. Honings, R, Zonneveld, P. van. Hilversum: Verloren, 2015.
- Loriaux, S. "De stille verbroken. Vijf luide vrouwenstemmen." *Indische Letteren* 20 (2005): 13-23.
- . *Luid tussen twee stilten. Vergeten vrouwenstemmen uit tempo doeloe. De Indisch-Nederlandse literatuur uit het negentiende eeuwse damescompartiment*. Brussel: Universit  Libre, 2003.
- Lucas, N. "Trouwverbod, inlandse huishoudsters en Europese vrouwen. Het concubinaat in de planterswereld aan Sumatra's Oostkust 1860-1940." *Zevende jaarboek voor vrouwengeschiedenis. Vrouwen in de Nederlandse koloniën*. Ed. Reijs, J. et al. Nijmegen: SUN, 1968.
- Marcus-de Groot, Y. *Kunsthistorische vrouwen van weleer*. Hilversum: Verloren, 2003.
- Margadant, J. B. *The new biography: performing femininity in nineteenth-century France*. Berkeley: University of California Press, 2000.
- Marland, H. "Pioneer at work on all sides: The first generation of women physicians in the Netherlands." *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 50.3 (1995): 441-77.
- Meijer, M. *In tekst gevat: inleiding tot een kritiek van representatie*. Amsterdam: AUP, 1996.

- Merens, D. *Aletta...en later*. Arnhem: Van Loghum Slaterus, 1968.
- Meulen, D. van der. *Multatuli. Leven en werk van Eduard Douwes Dekker*. Amsterdam: SUN, 2002.
- Michman, J., et al. *Pinkas, Geschiedenis van de Joodse gemeenschap in Nederland*. Amsterdam/Antwerpen: Contact, 1999.
- Miert, H. van. *Bevlogenheid en onvermogen. Mr J.H. Abendanon en de Ethische Richting in het Nederlands kolonialisme*. Leiden: KITLV Uitgeverij, 1991.
- Mill, J.S. *De onderwerping van de vrouw*. Meppel: Boom, 1981.
- . *The subject of women*. Londen: Longmans, Green, Reader and Dyer, 1869.
- Morée, M. "Apothekersassistente: van mannen- tot vrouwenberoep 1867-1920." Doctoraalscriptie, Leiden, 1980.
- . "Waarom de apothekers voor vrouwen kozen. De transformatie van het apothekersassistentenberoep in de periode 1865-1900." *Derde jaarboek voor vrouwengeschiedenis*. Ed. Blok, J. Nijmegen: SUN, 1982. 36-62.
- Moulin, De D., et al. 's-Rijkskweekschool voor militair geneeskundigen te Utrecht (1822-1865). *Verslag van een symposium gehouden te Nijmegen 0- 26 september `987. Met een lijst van kwekelingen, samengesteld door M.J. van Lieburg*. Vol. XXVI. Amsterdam: Rodopi, 1988.
- Nieuwenhuys, R. *Oost-Indische Spiegel. Wat Nederlandsche schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven, vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden*. Amsterdam: Querido, 1978.
- Nittel de Wolf-Westerrode van, M. "Doel en streven van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht." *Koloniale Studiën* 1 (1917): 119-23.
- Nora, P. «Between Memory and History : Les Lieux de Mémoire.» *Representations*.26 (1989) : 7-24.
- . *Les lieux de mémoire*. [Paris]: Editions Gallimard, 1997.
- Notermans, J., "Het onderwijs in Nederlands-Indië in de XXste eeuw." *Revue Belge de philology et d'histoire* 44 (4), 1966; 1199-1216.
- Os, D. van. "Pharmaceutische indrukken in Nederlandsch-Indië." *Pharmaceutisch Weekblad* 68.1 (1931): 1-19.
- Otterspeer, W. *De wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw*. Leiden: s.n., 1992.
- Pattynama, P. '...de baai...de binnenbaai... Amsterdam: Vossiuspers UvA, 2005.
- . "Totdat Constance kwam! Het inheemse in het werk van Marie Dermoût." *Indische letteren* 24 (2009): 132-45.
- . "Wij kennen elkaar! Marie van Zeggelen, een Hollandse vrouw in Zuid-Celebes." *Reizen in Insulinde1800-1950*. Ed. Honings, R, Zonneveld, P. van. Hilversum: Verloren, 2015.
- Pelgrim, A.A.L. "De vrouw als apotheker " *Maandblad voor vrouwenstudie* 2.4 (1914): 14-16.
- Petiet, F. "Een onbeduidend wezen?" *Vooys* 21 (2003): 155-61.
- Poel, S. van de. "Joodse stadgers. De Joodse gemeenschap in de stad Groningen 1796-1945." Rijksuniversiteit Groningen, 2004.
- Pollmann, T. "Bruidstraantjes. De koloniale roman, de njai en de apartheid." *Vrouwen in de Nederlandse koloniën*. Ed. Reijs, J. et al. Nijmegen: SUN, 1986. 98-125.

- Pols, H. "Discriminerende wetenschap in het voormalig Nederlands-Indië." *Blind, online interdisciplinair tijdschrift*.5 (2005).
- Pool, J.F. "Pharmaceutische indrukken van een Amsterdamsch apotheker in de Oost." *Pharmaceutisch Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, 62.39 (1925): 1001-08.
- Pouwelse, W.J. "Haar verstand dienstbaar aan het hart. Middelbaar Onderwijs voor Meisjes, debatten, acties en beleid 1860-1917." 1993.
- Praamstra, O. "De omstrede bloei van de Indisch-Nederlandsche letterkunde. Een afbakening van het corpus." *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en letterkunde* 113 (1997): 257-74.
- Reitsma-Brutel de la Rivière, M.E. "Boedie Kemoeliam." *Indië. Geïllustreerd weekblad voor Nederland en de Koloniën*.32 (1919): 517-24.
- Renders, H. *De zeven hoofdzonden van de biografie*. Amsterdam: Bert Bakker, 2008.
- Reske, K. *Weibliche Apotheker -die ersten Absolventinnen in der Pharmazie an der Berliner Friedrich-Wilhelms-Universität 1908-1937*. Ed. Verlag, Deutscher Apotheker. Stuttgart, 2008.
- Reys, J., et al., *Vrouwen in de Nederlandse koloniën*. Nijmegen: SUN, 1986.
- Rietveld-van Wingerden, M. "De Nederlandse wetgeving van 1806 en het Joodse onderwijs." *De School Anno* 19 (3), 2001: 4-10.
- . "De teloorgang van joodse scholen in het midden van de negentiende eeuw." *De School Anno* 5 (12), 1999.
- Rietveld-van Wingerden, M., N. Bakker, "Education and the emancipation of Jewish girls in the nineteenth century: the case of the Netherlands." *History of Education Quarterly* 44:2 (2004): 202-21.
- Rietveld-van Wingerden, M., et al. "Onderwijs en sociale integratie. De historische casus van joden in Nederland, 1800-1900." *Sociale Wetenschappen* 4(44), 2001: 6-24.
- . "Vrijheid van onderwijs en cohesie in historisch perspectief." *Pedagogiek*.2, 2003: 97-108.
- Roemaat, B.M.H. "Vijf feministen in Nederlands-Indië: een aanzet tot verder onderzoek naar de banden tussen het Nederlandse feminisme en de vrouwenbeweging in Nederlands-Indië (1870-1913)." Scriptie KUN, Nijmegen, 1993.
- Romein, J. *De Biografie, een inleiding*. Amsterdam: Ploegsma, 1964.
- Romein, J. M., A. Romein-Verschoor. "Johan Rudolf Thorbecke. Politicus zonder frase." *Erflaters van onze beschaving: Nederlandse gestalten uit zes eeuwen*. Amsterdam: Querido, 1977.
- Rutten-Pekelharing, C.J. *Waarom moet ik denken? Wat moet ik doen? Wenken aan het Hollandsche meisjes dat als huisvrouw naar Indië gaat*. Gorinchem: J. Noordduyn & Zoon, 1927.
- Schmidt, W. "Het Meisjesonderwijs in Ned. Indië." *De Opbouw*. April, 1940.
- Schoute, D. *De geneeskunde in den dienst der Oost-Indische Compagnie in Nederlandsch- Indië. 1873-1953*. Amsterdam: De Bussy, 1929.
- . *De geneeskunde in Nederlandsch-Indië gedurende de negentiende eeuw* Batavia: Kolff, 1936.
- "Eer en vergetelheid in onze vaderlandsche geneeskunde." *Bijdragen tot de Geschiedenis der Geneeskunde* 1936: 158-63.
- . "Het tijdvak Daendels-Raffles en de geneeskunde in Nederlandsch-Indië." *Bijdragen tot de Geschiedenis der geneeskunde* 1931: 313-22.

- Schreuder, A. et al., *Een verbond van gestudeerde vrouwen. 75 jaar Nederlandse Vereniging van Vrouwen met Academische Opleiding 1918-1993*. Hilversum: Verloren, 1993.
- Schüleln, J. *De uitoefening der geneeskundige praktijk in Nederlandsch-Indië*. Soerabaja: Fuhri, 1903.
- Schut, E. "De joodse gemeenschap in de stad Groningen 1698-1796." *Groninger Historische Reeks*. Vol. IV. Assen, 1995.
- . *De Joodse inwoners van de stad Groningen en omstreken 1549-1945 en hun begraafplaatsen aldaar*. Vol. Deel 1, 1549-1870. Groningen: Mr. J.H. de Vey Mestdagh Stichting, 2001.
- Scott, J.W. "Deconstructing Equality-versus-Difference: Or the Uses of Poststructuralist Theory for Feminism." *Feminist Studies* 14.1 (1988): 32-50.
- . "Gender: A Useful Category of Historical Analysis." *The American Historical Review* 91.5 (1986).
- . "Gender: Still a Useful Category of Analysis?" *Diogenes* 225 (2010): 7-14.
- Shapin, S. *A social history of truth: civility and science in seventeenth-century England*. Chicago: University of Chicago Press, 1994.
- Sheridan, A. *Michael Foucault, The Will to Truth*. Londen, 1980.
- Smedes, J.J. *Luchtig bladerwerk van 100 jaren middelbaar onderwijs in Hoogezand-Sappemeer*. Hoogezand, 1968.
- Soest, E. van *De Hollandse vrouw in Indië*. Deventer: W. van Hoeve, 1942.
- Spek-van Santen, H. van der. "De alleenstaande vrouw in Indië." *Indisch Vrouwenjaarboek*. Ed. Schreven M.A.E. van, e.a. Jogjakarta: Kolff-Buning, 1936. 51-54.
- Steyn Parvé, D.J. "Middelbaar onderwijs voor Meisjes." *De Economist* 1.417 (1867).
- . "Middelbaar Onderwijs voor Meisjes." *De Economist* 19.1 (1870): 1-49.
- . "Overzicht van de hoogere burgerscholen en burgerscholen bij het einde van 1868." *De Economist* 18.1 (1869): 430-66.
- Suchtelen, N. van. "Europa eendrachtig. Een lezing over den Europeeschen Statenbond." Amsterdam: Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur, 1915.
- Swaan-Koopman, C. *Vrouwen in Indië*. Amsterdam: Paris, 1932.
- Tan, Sio Nio. *Zur Geschichte der Pharmazie in Niederländisch-Indien (Indonesiën) 1702-1945*. Würzburg: jal-verlag, 1976.
- Taylor, J.G. "Europese en Euraziatische vrouwen in Nederlands-Indië in de VOC-tijd." *Vrouwen in de Nederlandse koloniën*. Ed. Reijs, J. et al. Nijmegen: SUN, 1986. 10-33.
- Taylor, J. G., E. Henssen. *Smeltkroes Batavia. Europeanen en Euraziaten in de Nederlandse vestigingen in Azië. 1950-1999*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1988.
- Taylor, J. G. *The Social World of Batavia. Europeans and Eurasians in colonial Indonesia*. Madison, Wis., University of Wisconsin Press, 1983.
- Tellegen, B.D.H. *De toekomst der vrouw*. Groningen: J.B. Wolters, 1870.
- . "Thorbecke." *De Tijdspiegel* II (1872): 185-202.
- Termorshuizen, G. "De Indische belletrie: een exotisch stiefkind binnen de literatuurgeschiedenis." *Traditie en progressie, handelingen van het 40e filologencongres, Den Haag 1990*. (1990): 249-56.
- . "Het Indische literaire feuilleton in de koloniale pers." *Indische Letteren* 15 (2000): 205-11.

- . "Indië is ook in het litterarische eene melkkoe. Indisch-Nederlandse letterkunde van de negentiende eeuw." *Europa buitengaats. Koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen*. Ed. D'Haen, Theo. Vol. 1. Amsterdam: Bert Bakker, 2002: 98-132.
- . *Journalisten en heethoofden*. Een geschiedenis van de Indisch-Nederlandse dagbladpers 1744-1905. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 2001.
- . *P.A. Daum, journalist en romancier van tempo doeloe*. Amsterdam: s.n., 1988.
- . *Realisten en reactionairen*. Een geschiedenis van de Indisch-Nederlandsche pers. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 2011.
- Termorshuizen, G., et.al. "Van emancipatiestreven naar politiek activisme. Schrijvende vrouwen in de Indische journalistiek." *Journalistiek in de tropen*. Amsterdam: Aksant, 2005.
- Tjeenk Willink, H. D. *Het middelbaar onderwijs in Nederlandsch-Indië*. 's-Gravenhage: Nijhoff, 1911.
- Touwen, J. "Paternalisme en protest. Ethische Politiek en nationalisme in Nederlands-Indië 1900-1942." *Leidschrift* 15 (2000): 67-93.
- Traub, H., C. Winkler, *De vrouw en de studie*. Voordrachten en debatten. Haarlem: Vereniging ter Behartiging van de Belangen der Vrouw, 1898.
- Tromp, I.M., et al. *Van felle kritiek tot feuilleton: de Indische pers en de literatuur*. Hilversum: Verloren, 2013.
- Verwey-Jonker, H., *Er moet een vrouw in: herinneringen in een kentering van de tijd*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1988.
- Veyne, P. *Foucault, de denker, de mens*. Kampen: Klement, 2010.
- Vletter, M. E. de, et al. *Batavia/Djakarta/Jakarta: beeld van een metamorfose*. Purmerend, Nederland: Asia Maior, 1997.
- Wachelder, J. C. M. *Universiteit tussen vorming en opleiding: de modernisering van de Nederlandse universiteiten in de negentiende eeuw*. Hilversum: Verloren, 1992.
- Waitz, F. A. C. *Een en twintig jaren in de Oost. Eene bijdrage tot de tropische gezondheidskunde*. Arnhem: H.A. Tjeenk Willink, 1864.
- Wal, S.L. van der, *Het onderwijsbeleid in Nederlands-Indië 1900-1940. Een bronnenpublicatie*. Groningen: J.B. Wolters, 1963.
- Wall, H. van de "De geschiedenis van het Bataviaasch Nieuwsblad." *Vijftig jaar; 1885 1 december 1935*. Batavia: Kolff, (1935): 11-37.
- Weber, M. „Vom Typenwandel der studierenden Frau.“ *Frauenfragen und Frauengedanken. Gesammelte Aufsätze*. (1917): 179-201.
- Weenink, W.H. *Vrouw achter de troon. Marie Anne Tellegen 1893-1976*. Amsterdam: Boom, 2014.
- Westerdijk, J. *What Dutch University Women Do in Holland and the Colonies*. Londen: International Federation of University Women, 1926.
- White, B., E. Kisman. *Learn Share Encourage*. Van Deventer-Maas Stichting, 2013.
- Wicherink, S.C., A.I. Bierman. *Militaire Farmacie in Nederland*. Den Haag: KNMP Commissie voor de Geschiedenis van de Pharmacie, 2009.
- Wilde, I. de. *249 vrouwen na Aletta Jacobs. Vrouwelijke gepromoveerden aan de Rijksuniversiteit Groningen 1897-1987*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 1987.

- . "Aaneensluiting van der afgestudeerde vrouwen is een eisch van den tijd". Ontstaan en beginjaren van de Nederlandsche Vereniging van Vrouwen met Academische Opleiding 1918-1993." *Een verbond van gestudeerde vrouwen. 75 jaar Nederlandse Vereniging van Vrouwen met Academische Opleiding 1918-1993*. Ed. Schreuder, A. Hilversum: Verloren, 1993. 21-64.
- . „Aletta Jacobs als grand old lady.“ *Hollands Maandblad*.494-505 (1989): 53-59.
- . *Aletta Jacobs in Groningen*. Studium Generale. Groningen: RU Groningen, 1979.
- . *Een beminnelijke romaniste. Marie Elise Loke (1870-1916), de eerste vrouwelijke lector in Nederland*. Groningen: Passage, 1993.
- . "Een onontgonnen pad: het leven van Charlotte Jacobs (1847-1916)." *Savante, Tijdschrift voor Vrouw en Wetenschap* 2 (1993): 10-12.
- . "Minder opvallend dan haar meer roerige zuster." *Groniek* 118 (1992): 59-74.
- . *Nieuwe deelgenoten in de wetenschap*. Groninger Historische Reeks. Groningen: Van Gorcum, 1998.
- . "Uit de schommelstoelen. Charlotte Jacobs en haar kring in Batavia." *Vertrouwd en vreemd. Ontmoetingen tussen Nederland, Indië en Indonesië*. Ed. E. Captain. Hilversum, 2000. 187-94.
- Winckel, CH.W.F. "De Dienst der Volksgezondheid in Nederlandsch-Indië." *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 92.II.17 (1948): 1206-16.
- Wisse, A. "De vrouw en de universitaire studie." *Leven en werken* (1918): 59-73.
- Wit, A. de, *De godin die wacht*. Amsterdam: P.N. van Kampen & Zoon, 1903.
- Wit, de, C.H.E. *Thorbecke en de wording van de Nederlandse natie*. Nijmegen.: Socialistische Uitgeverij, 1980.
- Wittop Koning, D.A. *Compendium voor de Geschiedenis van de Pharmacie van Nederland*. Lochum: De Tijdstroom, 1986.
- . *De Koninklijke Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering der Pharmacie in de afgelopen vijftienvintig jaren*. Kring voor de Geschiedenis van de Pharmacie in de Benelux. Vol. 38. Amsterdam, 1967.
- Woltjer, J. D. *Verslag van de Commissie van advies inzake aanpassend middelbaar (voorbereidend hooger) onderwijs in Nederlandsch-Indië*. 's-Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij, 1916.
- Woude, J. van. *Betrekkingen voor vrouwen*. Amsterdam: L.J. Veen 1899.
- Wurf, C. van der. "Enkele sociale en culturele aspecten van de Europese samenleving " *Jambatan* 2.3 (1986).
- Zeggelen, M.C. van. *Indische levens*. Derde ed. Amsterdam: J.M. Meulenhoff, 1923.
- . *Kartini, een baanbreker voor haar volk*. Amsterdam: Meulenhoff, 1945.
- Zeggelen, M. Kooij-van. *De Hollandsche vrouw in Indië*. Tweede ed. Amsterdam: J.M. Meulenhoff, z.j.
- . "De Vrouwenbeweging in Indië." *Gedenkboek van de Koloniale tentoonstelling Semarang, 20 augustus -22 november 1914*. Vol. 2, 1916.
- . "Verslag van de eerste huishoudelijke vergadering afdeling Nederlands-Indië." *Maandblad Vereniging voor Vrouwenkiesrecht* 16 (1909).
- . "Charlotte Jacobs", *De Hollandsche Lelie* 30 (1916).

- . "De vrouw in onze Oost-Indische koloniën 1813-1913." *Van vrouwenleven*. Ed. Hogendorp, Van. Groningen: G. Römelingh & Co, 1913. 157-92.
- . "Nederlandsch-Indië en het vrouwenkiesrecht." *Gedenkboek bij het 25-jarig bestaan van de Vereniging voor vrouwenkiesrecht 1894-1919*, Amsterdam, Vereniging voor Vrouwenkiesrecht, 1919.
- Zondervan, S. "Patients of the colonial State." Maastricht University, 2016.
- Zonneveld, P. van. "De geschiedschrijving van de Indisch-Nederlandse literatuur uit de negentiende en twintigste eeuw." *Indische Letteren* 7 (1992): 187-94.
- . "Indische literatuur van de twintigste eeuw." *Europa buitengaats*. Ed. D'Haen, Th. Vol. 1. Amsterdam: Bert Bakker 2002.
- Zwierstra, R.P. "Van vaccinateur tot academisch opgeleid arts. Over de geschiedenis van het medisch onderwijs in Nederlandsch-Indië." *Tijdschrift voor Medisch Onderwijs* 2009: 81-89.

Curriculum Vitae

Annette Mathilde Jenowein (Oelde, 13 mei 1945) zette na de Middelbare Meisjesschool Gerrit van der Veen te Amsterdam en een opleiding Praktische Journalistiek (Amsterdam) in 1999 haar eigen tekst- en adviesbureau Oaktext Journalistieke Produkten op. Naast de adviserende taak op het gebied van PR en Communicatie in brede zin verzorgt dit bureau tot op heden tekst- en journalistieke producties voor diverse industriële -, vak- en publieksbladen. Na een Colloquium Doctum begon zij in 2008 aan de studie Nederlandse Taal en Cultuur aan de Vrije Universiteit van Amsterdam, die zij in 2012 met een Master (cum laude) afrondde met als specialisatie Literatuurwetenschap. Tijdens de colleges Literaire Kritiek van bijzonder hoogleraar Elsbeth Etty aan de VU raakte zij betrokken bij Recensieweb, een door oud-studenten Neerlandistiek opgezette en door prof. Etty gestimuleerde website voor literatuurrecensies. Voor Recensieweb schreef zij gedurende enige jaren literatuurrecensies en begeleidde zij verschillende startende recensenten voor deze website. Inmiddels is Recensieweb opgegaan in de recensiewebsite De Leesclub van Alles. In 2013 begon zij in Leiden aan de Graduate School of Humanities als buitenpromovendus met haar promotieonderzoek naar het leven van Charlotte Jacobs.

Dankwoord

Graag wil ik enkele personen noemen zonder wie dit proefschrift er vermoedelijk nooit gekomen zou zijn. Het was Frits van Dulm, zelf buitenpromovendus, die mij attendeerde op deze bijzondere mogelijkheid om te promoveren ná of naast een carrière. Hij heeft zich de afgelopen jaren een fijne, behulpzame begeleider getoond op dit voor mij onontgonnen pad. Hij liet mij in zijn grote kennis en kunde delen en wees mij bij voortdurend op de hobbels, de valkuilen en de dwaalwegen. De ontmoeting met Inge de Wilde was voor mij zeer inspirerend; haar fascinatie voor – en grote kennis van – de bijzondere familie Jacobs te Sappemeer bracht zij op mij over en steunde me in mijn besluit mij in het leven van die ‘minder roerige zuster’ van Aletta te verdiepen en te proberen haar drijfveren te doorgronden. Bijzondere dank gaat uit naar mijn vrienden die niet ophielden te informeren naar mijn vorderingen, ook al moest mijn antwoord vaak hetzelfde zijn. Van sommigen weet ik zeker dat ze me een beetje vreemd vonden. Wie gaat zo’n avontuur nou aan als de jaren van rustig genieten van de oude dag in zicht komen? Zelfs mijn kinderen hebben mijn bezigheden misschien wel eens met verwondering gadeslagen, maar hebben daarna gewoon zonder woorden een mooi glas wijn voor me neergezet. Mijn grootste dank geldt Nico, mijn echtgenoot, die mij altijd in dit avontuur gesteund en gestimuleerd heeft, geduldig mijn teksten heeft gelezen, herlezen en becommentarieerd en mij nimmer heeft gespaard met zijn kritische vragen en opmerkingen. Ook voor hem is, net als voor mij, Charlotte een beetje familie geworden.

Blaricum, 16 oktober 2019

Noten

NOTEN BIJ ALGEMENE INLEIDING (pagina 1 t/m 23)

- 1 Bosch, M. *Het geslacht van de wetenschap. Vrouwen en hoger onderwijs in Nederland 1878-1948*. Amsterdam: SUA, 1994: 162.
- 2 Kolf, M.C. van der, *Zeventig jaar Vrouwenstudie*. Rotterdam: W.L.& J. Brusse (1950): 11.
- 3 Wielen, P. van der, *PW* 53(46), 1916: 1582-1583
- 4 N.n.: "Een kwart eeuw apothekeress". *Weekblad voor Indië, tevens Damesweekblad voor Indië*, 3(13), 1906: 276-277.
- 5 N.n.: "Een baanbreekster." *Evolutie* 11(14), 1906; 89.
- 6 Van der Wielen, 1916: 1582-1583.
- 7 Foucault, M. *L'archéologie de savoir*. Parijs: Gallimard, 1969.
- 8 Veyne, P. *Foucault, de denker, de mens*. Kampen, Klement, 2010.
- 9 Devos, R., *Macht en verzet. Het subject in het denken van Michel Foucault*. Kampen : Klement, 2004: 22.
- 10 Foucault, 2006: 395.
- 11 Foucault, M., *La volonté de savoir*, Parijs: Gallimard, 1976. (Gelezen: vertaling *De wil tot weten*, Nijmegen: SUN, 1984.)
- 12 Holmes, R., "The Proper Study". In: France, P. W. Saint Clair (red.). *Mapping Lives: The Uses of Biography*. British Academy Centenary Monographs . Oxford: UP for the British Academy, 2002.: 7-18.
- 13 Bosch, M., "Worstelen met gender en de biografie: een themarecensie". *BMGN* 127(3), 2012: 50-67.
- 14 Ibidem: 52.
- 15 Margadant, J. B., "Introduction. Constructing Selves in Historical Perspective." *The New Biography: Performing Femininity in Nineteenth-century France*. Berkeley: University of California, 2000.
- 16 Bosch, 1994: 429.
- 17 Foucault, M., "Histoire de La Sexualité: Le Souci de Soi." *Bibliothèque de Histoire, Vol. 3*. Paris: Gallimard, 1994.
- 18 Veyne, O., *Foucault, de denker, de mens*, Kampen: Klement, 2010: 110.
- 19 Scott, J.W., "Deconstructing equality-versus-difference: or the uses of poststructuralist theory for feminism." *Feminist Studies* 14(1), 1988: 33-50.
- 20 Assmann, A., *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München: Beck, 1999. Assmann, J., *Das Kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München: Beck, 1992.
- 21 Pattynama, P. '...de baai...de binnenbaai...' Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Koloniale en postkoloniale literatuur en cultuurgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Amsterdam, Vossiuspers, 2005: 8.
- 22 De Wilde, I., *Nieuwe deelgenoten in de wetenschap. Vrouwelijke studenten en docenten aan de Rijksuniversiteit van Groningen 1871-1919*. Assen, Van Gorcum, 1998: 48, 53ev. Bosch, 2005: 19ev.
- 23 Holmes, 2002, 7-18.
- 24 Termorshuizen, G., "De Indisch- Nederlandse letterkunde als bron van sociale kennis". *Indische Letteren* 7, 1992: 167ev.

- 25 Houben, V., "Geschiedenis in discussie. Het gebruik van literaire bronnen bij de geschiedschrijving van Indonesië." *Indische Letteren* 7, 1992: 161ev.
- 26 Locher- Scholten, E., "Door een gekleurde bril...Koloniale bronnen over vrouwenarbeid op Java in de negentiende en twintigste eeuw." In : J. Reijs *et al. Vrouwen in de Nederlandse koloniën. Zevende jaarboek voor vrouwengeschiedenis.* Nijmegen: SUN, 1986: 34-51.
- 27 Ibidem: 49.
- 28 Rutten-Pekelharing, C.J., *Waarom moet ik denken, wat moet ik doen? Wenken aan het Hollandsche meisje dat als huisvrouw naar Indië gaat.* Gorinchem, J. Noorduyt & Zoon, 1927.
- 29 Swaan-Koopman, C., *Vrouwen in Indië.* Amsterdam: Paris, 1932.
- 30 Catenius-van der Meijden, J. M. J., *Ons Huis In Indië: Handboek bij de keuze, de inrichting, de bewoning en de verzorging van het huis met bijgebouwen en erf, naar de eischen der hygiëne, benevens raadgevingen en wenken op huishoudelijk gebied.* Semarang: Masman & Stroink, 1908.
- 31 Romein, J., A. Romein-Verschoor, *Johan Rudolf Thorbecke. Politicus zonder frase.* Erflaters van onze beschaving: Nederlandse gestalten uit zes eeuwen. Vol III. Amsterdam: Querido, 1939: 649-674. Gelezen exemplaar: Web: dbnl-nr rome002erfl01_01, Laatst gezien: 29-10-2017.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 1 (pagina 27 t/m 45)

- 32 GA, Notulen Provinciale Commissie voor Geneeskundig Onderzoek en Toezicht, 11 september 1841.
- 33 Boon, E.P, J.J.M. Lettinck, *De Joodse gemeenschappen in Hoogezand-Sappemeer, Slochteren, Noord- en Zuidbroek en omliggende dorpen 1724-1950.* J.A. Kossman-Putto, J.H. de Vey Mestdagh, ed. Groningen: Mr. J.H. de Vey Mestdagh-Stichting, 2001.
- 34 Het gebod van Genesis (9:7) 'Weest vruchtbaar en vermenigvuldig u', een van de 613 geboden waaraan de Joden zich dienen te houden, wordt door gelovige joden gezien als een plicht. Geboortebepanking is in principe verboden.
- 35 Schut, E., *De Joodse gemeenschap in de stad Groningen.* Assen, Van Gorcum, 1995: 17ev.
- 36 Bosch, 2005: 35.
- 37 Hamburger, Joseph, and Vechnerus, Hendrik. *Het Boek Genaamd De Vervulde Penne Josephs, of Het Vierde Deel Der Penne Josephs,* Na Den Naam Van Den Autheur, Die De Volgende Gebeden Gedaan Heeft Binnen Zyn Huis, Met Eenige Godvruchtige Mannen, in Alle Bekende Troubele En Benauwde Tyden, Waar in Zich Het Doorl. Vorstelyk Huis Van Orange Bevonden Heeft; Om Aan Den Heere Te Bidden En Te Smeeken, Voor Het Welzyn En Triompheeren Van Z.D.L. Hoogh. En Het Geheele Vorstelyke Huis Van Orange Enz. Enz. Te Groningen ...: Gedrukt by De Wed. Hendrik Vechnerus, 1787. Geraadpleegd op Google Books, 21 oktober 2017.
- 38 Bosch, 2005: 37.
- 39 Zoals Geni en <www.middel.org/canon-van-groningen/jacobs/91-genealogie-jacobs>.
- 40 RHC Groninger Archieven: Notulen Provinciale Commissie voor geneeskundig onderzoek en toezicht 1801-1865, inv.nr 4.
- 41 De uitoefening van de genees-, heel-en verloskunde was in deze jaren in handen van personen van verschillend opleidingsniveau en bevoegdheid. Behalve een scheiding tussen militaire- en civiele medische beroepen, bestond er ook een tweedeling tussen academisch en niet-academisch gevormde beoefenaren der geneeskunst, ook wel de gegradueerde of eerste en ongedradueerde of tweede stand genoemd. Ook tussen heilkundigen of -meesters en verloskundigen of verlosmeesters bestonden verschillen, alsmede tussen diegenen die op het land dan wel op schepen of in de stad werkzaam waren. Ten slotte bestond er ook

- nog een ‘derde stand’ van vroedvrouwen, tandmeesters, veeartsen en oogmeesters alsmede een scala aan irreguliere genezers. Deze veelzijdigheid en de verschillende regionale belangen bemoeilijkten het nationaal beleid om tot een eenheid van stand te komen. Apothekers behoorden tot de tweede medische stand. Pas in 1878 maakte de Artsenwet een einde aan de mogelijkheid het ‘tweede medische stand-diploma’ te behalen. Bron: Bierman, 1988: 45.
- 42 Het in werking treden van de geneeskundige wetten van 1865 – waarin afscheid werd genomen van de zogeheten tweede medische stand – betekende het einde van de klinische scholen die dan ook gaandeweg werden opgeheven. Bron: Bierman, 1988: 165ev.
- 43 Lieburg, M. van, *Regionaal en nationaal beleid. Over de Groningse afdelingen van de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst (1849-1900)*, Rotterdam: Erasmus Publishing, 1997: 139 ev.
- 44 Ibidem: 139.
- 45 RHC Groninger Archieven, archief nr 1455, archief van de Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der geneeskunst district Groningen.
- 46 Van Lieburg, 1997: 144.
- 47 Boon, J. *et al.* 2001.
- 48 Ibidem.
- 49 Ibidem.
- 50 Jacobs, A. *Herinneringen*, SUN: Nijmegen, 1985: 4.
- 51 Bosch, 2005: 48.
- 52 Samuel Sigmund Rosenstein (1832-1906) werd in 1865 benoemd tot hoogleraar in de geneeskunde in Groningen. Hij wist zich al snel tot een gevierd en geliefd leraar te maken. In 1873 werd hij hoogleraar in Leiden. Bron: Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek, deel 4 (1918). Hij was onder meer consulerend geneesheer bij Z.M. Koning Willem III en Prins Frederik Hendrik der Nederlanden. Rosenstein overleed op 31 januari 1906 te 's Gravenhage.
- 53 Hygiënist Levy Ali Cohen (1817-1889), vooraanstaand medicus en nationaal hervormer was in de jaren vijftig van de negentiende eeuw Inspecteur van het Geneeskundig Staatstoezicht onder Thorbecke. Hij was nauw betrokken bij de totstandkoming van de nieuwe geneeskundige wetten uit 1865. Hij was goed bevriend met Abraham Jacobs en heeft een belangrijke rol gespeeld in de carrière van Aletta Jacobs, onder meer door haar te wijzen op de mogelijkheid voor meisjes om het examen voor leerling-apotheker af te leggen. Volgens Aletta betreurde hij het dat zij later voor de studie geneeskunde koos in plaats van farmacie, maar hij heeft haar tijdens haar studie aan de universiteit van Groningen toch regelmatig met adviezen geholpen. (Jacobs, A., 1985: 39.
- 54 Houwaart, E., “Gronings romanticus en nationaal hervormer: de hygiënist Levy Ali Cohen (1817-1889)”. In: Huisman *et al.* *Medische geschiedenis in regionaal perspectief: Groningen 1500-1900*, Rotterdam: Erasmus Publishing, 1997: 101 e.v.
- 55 Ibidem: 100.
- 56 Op pagina 46 wordt uitvoeriger op Van der Wijcks denkbeelden ingegaan.
- 57 *Evolutie*, II(14), 1906.
- 58 Ontleend aan Boon *et al.* 2001: 6lev.
- 59 Jacobs, A., 1985: 3.
- 60 Jacobs, A., 1985: 6.
- 61 Boon *et al.*, 2001:58.
- 62 Berkel, K. van, *Universiteit van het Noorden: vier eeuwen academisch leven in Groningen. Deel I: De oude universiteit, 1614-1876*. Hilversum: Verloren, 2014.

- 63 De Wilde, 1998: 49.
- 64 Bosch, 2005: 55.
- 65 Hoewel hij zijn schuld altijd heeft ontkend raakte Julius Karel zijn veelbelovende positie als assistent bij professor Rosenstein kwijt door een onverkijkelijke affaire met een patiënte waarbij drank in het spel was.
- 66 Eduard Jacobs overleed op 28 september 1921 in Den Haag. Bevolkingsregister Den Haag, akte 2820 d.d. 29 september 1921.
- 67 Jacobs, A., 1985: 3.
- 68 Ibidem: 131.
- 69 Van Essen, M., *Opvoeden met een dubbel doel. Twee eeuwen meisjesonderwijs in Nederland*, Amsterdam: SUA, 1990: 61ev.
- 70 Van Essen, M., *Onderwijzeressen in Niemandland. Vrouwen in opvoeding en onderwijs*. (Diss. Groningen, 1985.
- 71 Van Essen, 1990: 59.
- 72 Van Essen, M., “Kweekscholen voor vrouwen?” In: Dekker, K. den, *et al. Een tien voor vlijt. Meisjesonderwijs vanaf de oudheid tot de MMS*, Zutphen: Walburg Pers, 1992: 41ev.
- 73 Ibidem: 215.
- 74 *Evolutie*, 1906: 89.
- 75 Stuart Mill, J., *De onderwerping van de vrouw*, Meppel: Boom, 1981: 66ev.
- 76 De Wilde, 1998: 49.
- 77 Morée M., “Waarom de apothekers voor vrouwen kozen. De transformatie van het apothekersassistentenberoep in de periode 1865-1900.” In: Blok *et al*, *Derde Jaarboek voor vrouwengeschiedenis*, Nijmegen: SUN, 1982: 46.
- 78 De Wilde, 1998: 56.
- 79 Meer over Aletta in hoofdstuk 3: Vrouw en wetenschap in de negentiende eeuw.
- 80 Overigens bleef Frederika op deze school niet lang een bezienswaardigheid: tegelijkertijd werd aan twee andere meisjes toestemming verleend enkele lessen te volgen in Sappemeer. Al snel volgden elders in Nederland scholen het voorbeeld van de Sappemeerse schoolleiding.
- 81 *De Locomotief*, 2 juni 1883.
- 82 *Bataviaasch Handelsblad*, 4 augustus 1883. Hieruit blijkt dat Sam en Frederika op hetzelfde adres woonden.
- 83 *De Locomotief*, 22 en 26 februari 1887.
- 84 Smedes, J.J., *Luchtig bladerwerk van 100 jaren middelbaar onderwijs in Hoogezand-Sappemeer*, Sappemeer, 1968.
- 85 Jacobs, A., 1985: 3.
- 86 Bevolkingsregister Den Haag, Akte 3036, 17 oktober 1913.
- 87 Voordien werd op een Joodse school alleen godsdienstonderwijs gedoceerd; voor maatschappelijk onderwijs moesten Joden uitwijken naar andere – meestal particuliere - scholen. Althans, als ze het konden betalen. Veel arme Joodse kinderen waren aangewezen op de openbare scholen of bleven verstoken van (maatschappelijk) onderwijs.
- 88 Moses Mendelssohn was een verlicht Joods-Duits denker en schrijver van vele essays over metafysica en esthetica, politiek en theologie. Hij leefde van 1729-1768. Hij stond gedurende tientallen jaren in het brandpunt van de Duitse Verlichting. Bron: o.a. Stanford Encyclopedia of Philosophy. <https://plato.stanford.edu/entries/mendelssohn/> Laatst geraadpleegd: 6 augustus 2017.
- 89 De Wilde, 1998: 46.

- 90 Schut, E., “*De Joodse gemeenschap in de stad Groningen 1689-1796.*” Groninger Historische Reeks Vol IV. Assen, 1995: 118 ev.;
- 91 Van der Poel, S., *Joodse Stadlers. De Joodse gemeenschap in de stad Groningen 1796-1945.* Diss. Groningen, 2004: 43
- 92 Rietveld-van Wingerden, M., N. Bakker, “Education and Emancipation of Jewish girls in the nineteenth century: the case of the Netherlands.” *History of Education Quarterly*, 44.2(2004): 202-221.
- 93 De Wilde, 1998: 46.
- 94 Boon *et al*, 2001: 49.
- 95 Stuart Mill, 1981: 49 ev.
- 96 Tellegen, B.H.D., *De toekomst der vrouw.* Groningen: J.B.Wolters, 1870: 12ev.
- 97 Jacobs, A., 1958: 29.
- 98 Jacobs, A., 1958: 17.
- 99 *PW* 11(17), 1874.
- 100 *PW* 6 (11), 1869.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 2 (pagina 47 t/m 60)

- 101 Ch.Jacobs, 1906.
- 102 Of Aletta ook op de HBS in Sappemeer lessen heeft gevolgd, zoals ze in haar *Herinneringen* beweert, wordt betwijfeld. Volgens De Wilde heeft zij nooit ingeschreven gestaan, in tegenstelling tot haar zusters Frederika en Charlotte. Mogelijk werd haar aanwezigheid bij enkele natuurkundige lessen ‘oogluikend’ toegestaan. De Wilde, 1998:50.
- 103 Bartels, A., *Een eeuw middelbaar onderwijs 1863-1963*, Groningen: J.B. Wolters, 1963: 27-28.
- 104 Bosch, 1994: 91ev.
- 105 Kloek, E. *1001 vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis.* Nijmegen:Vantilt, 2013: 975.
- 106 Jansz, U., “Inleiding”, In: A. Schreuder *et al.* *Een verbond van gestudeerde vrouwen.* Hilversum 1993: 9-19.
- 107 Kloek, 2013: 1006.
- 108 Rietveld-van Wingerden *et al.* “Vrijheid en onderwijs en cohesie in historisch perspectief.” *Pedagogiek*, 2, 2003: 105.
- 109 Uit: Redevoeringen uitgesproken door den heer Thorbecke, Minister van Binnenlandse Zaken in de zitting van den 4den Maart 1863. 49^e zitting 4 maart 1863, XXXIX – Regeling van het Middelbaar Onderwijs, (Beraadslagingen over de artikelen). Supplementblad. (<www.statenenegenraaldigitaal.nl>.) Laatst geraadpleegd: 4 juni 2017.
- 110 Boekholt, P.Th.F.M., E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de Middeleeuwen tot aan de huidige tijd.* Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1987: 198.
- 111 Boekholt *et al.* 1987: 182.
- 112 Marcus-de Groot, Y., *Kunsthistorische vrouwen van weleer. De eerste generatie in Nederland vóór 1921.* Hilversum: Verloren, 2003: 33.
- 113 J.H. Geertsema Gzn (1816-1908) was Minister van Binnenlandse zaken in 1866 en van 1872-1874.
- 114 J. Heemskerck Azn (1818-1897) was minister van Binnenlandse Zaken van 1866-1868, van 1874-1877 en van 1883-1888.
- 115 Bartels, 1963: 26.
- 116 *Ibidem*: 28.

- 117 Bank J., M.van Buuren. 1900, *Hoogtij van burgerlijke cultuur*. Den Haag, SDU,2000: 267.
- 118 Johannes Diederik van der Waals (1837-1923) kreeg in 1910 de Nobelprijs voor de Natuurkunde.
- 119 Bosch, 1994: 198.
- 120 Steyn Parvé, D.J., “Middelbaar Onderwijs voor Meisjes”, *De Economist* 19(1), 1870: 1-49.
- 121 De MMS ging als gevolg van de Mammoetwet in 1968 op in havo en atheneum en werd toen ook ‘gemengd.’
- 122 Van Essen, 1990: 25.
- 123 Rietveld-van Wingerden, 2004: 202-221.
- 124 Hamaker, M.J., “De Middelbare school voor meisjes.” *De Gids* 86(1922): 442ev.
- 125 Steyn Parvé, 1870: 2.
- 126 Wijck, B.H.C.K. van der, *De opvoeding der vrouw*. Groningen: J.B. Wolters, 1870: 37.
- 127 Ibidem: 39.
- 128 Ibidem: 38
- 129 Handelingen Tweede Kamer (1875-1876), 22 maart 1876: 1156.
- 130 Van Essen, 1985: 137ev.
- 131 Welcker-de Wit, C.A., ‘Verslag over het industrieonderwijs (voor meisjes) in Nederland’, in: *Het onderwijs in Nederland*, Groningen, 1910: 310-332.
- 132 Wet regelende de voorwaarden tot verkrijging der bevoegdheid van geneeskundige, apotheker, hulp-apotheker, leerling-apotheker en vroedvrouw van 1 juni 1865.
- 133 <<https://archieff.amsterdam/inventarissen/inventaris/323.nl.html#A15686000002>>. Laatst geraadpleegd: 6 augustus 2017.
- 134 *Jaarverslag Industrieschool voor de Vrouwelijke jeugd 1893-1894*; verderop in dit verslag wordt nog vermeld dat 136 leerlingen dat jaar werk hebben gevonden in apotheken in Amsterdam en elders als apothekersbedienden. Web: <<https://archieff.amsterdam/inventarissen/inventaris/323.nl.html#A156860000020>>. Laatst geraadpleegd 6 augustus 2017.
- 135 Steyn Parvé, D.J., “Overzicht van de hoogere burgerscholen en burgerscholen bij het einde van 1868”, *De Economist* 18(11),1869: 430-466.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 3 (pagina 61 t/m 70)

- 136 Bosch, 1994: 104.
- 137 Boekholt *et al*, 1987: 195.
- 138 Ibidem: 197.
- 139 Ibidem: 199.
- 140 Ibidem.
- 141 Weber, W., *Vom Typenwandel der studierenden Frau*. In: *Frauenfragen und Frauengedanken. Gesammelte Aufsätze*. Tübingen, 1917: 179-201. In: Bosch, 1994: 53.
- 142 Merens, D., *Aletta...en later*. Arnhem: Van Loghum Slaterus, 1968.
- 143 Grondhout, N., *Maandblad voor Vrouwenstudies* 1(1) 1913. In: Bosch, 1994: 53.
- 144 Ibidem: 54.
- 145 Bosch, M. *et al*. *In het hart van de wetenschap. Naar Total-E-quality en diversiteit in de universiteit*. SDU: Den Haag, 1999: 19.

- 146 In 1849 studeerde in Amerika de eerste vrouwelijke arts af. Elizabeth Blackwell (1821-1910) Bron: < https://cfmedicine.nlm.nih.gov/physicians/biography_35.html> Laatst geraadpleegd 5 augustus 2017. Blackwell hamerde op de noodzakelijkheid van de vrouwelijke arts voor het beroep van arts in het algemeen en voor vrouwen in het bijzonder. Een van haar geveugelde uitspraken luidde dan ook: ‘The true physician must possess the essential qualities of maternity-tenderness-sympathy-guardianship.’ Bron: Bosch, 1994: 45; 187.
- 147 Bosch, 1994: 104, 108.
- 148 De Wilde, 1998: 87.
- 149 Bosch, 1994: 57.
- 150 Ibidem: 105.
- 151 Vos, J., “De opleiding voor de akte Middelbaar Onderwijs tot omstreeks 1980”. *Velon, Tijdschrift voor Lerarenopleiders*, 26(4),2005: 20.
- 152 Wilde, I. de, *Een beminnelijke romaniste, Marie Elise Loke (1870-1916), de eerste vrouwelijke lector in Nederland*. Groningen: Uitgeverij Passage, 1993.
- 153 Zie over dit onderwerp Bosch, 1994: 255 ev.
- 154 Bosch, 1994: 15.
- 155 Marcus-de Groot, 2003: 33.
- 156 Kunstgeschiedenis kreeg een academische status met de aanstelling van Willem Vogelsang als voltijds hoogleraar in Utrecht en Wilhelm Martin als buitengewoon hoogleraar in Leiden. In 1921 werd het vak een volwaardige doctoraalstudie. Bron: Marcus-de Groot,2003: 15.
- 157 Marcus-de Groot, 2003: 34.
- 158 Ibidem: 16.
- 159 Bosch, 1994: 68.
- 160 Otterspeer, W., *De wiekslag van hun geest*. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw. Leiden: s.n.1992.
- 161 Van der Wijck, 1870: 40.
- 162 De Wilde, 1998: 56.
- 163 Ibidem: 54.
- 164 *Wet regelende de voorwaarden tot het verkrijgen der bevoegdheid van 1865*.
- 165 De Wilde 1998: 56.
- 166 Jacobs, A., 1985: 23.
- 167 Boekholt *et al.*, 1987: 119.
- 168 Minister van Binnenlandse Zaken van 19 april 1853 tot 1 juli 1856. Bron: https://www.parlement.com/id/vg091l5oibyc/g_c_j_van_reenen. Laatst geraadpleegd: 8 januari 2018.
- 169 Boekholt *et al.*, 1987: 190.
- 170 ‘In 1917 diende het kamerlid Limburg een wetsvoorstel in, om een aan de vijfjarige HBS gediplomeerde de bevoegdheid te geven tot het afleggen van examens in de faculteit der geneeskunde en der wis- en natuurkunde. Dat voorstel werd met ruime meerderheid aangenomen. Hiermee was definitief gebroken met de tweedeling. Geest en zaak, met ieder hun aparte opleidingsroute, waren niet langer meer van een verschillende orde. Wat zich daarna nog voltrok was slechts een uitbreiding van het recht, dat in 1917 verworven was.’ Citaat: Boekholt *et al.* 1987: 190.
- 171 Ibidem: 127.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 4 (pagina 71 t/m 87)

- 172 De Wilde, 1998: 80.
- 173 *Evolutie*, 1906: 89.
- 174 Bierman, 1988: 35.
- 175 Ibidem: 45.
- 176 Jacobs, Ch., 1906: 89
- 177 *PW* 18(10), 1881.
- 178 *PW* 3(41), 1867.
- 179 *PW* 5(12), 1868.
- 180 Wet regelende de uitoefening der artsenijsbereidkunst 1865, art 17.
- 181 *PW* 19(28), 1882.
- 182 *PW* 19(1), 1882.
- 183 Register van Nederlandsche apothekers vanaf 1868. Handschrift. KNMP, Archief Commissie Geschiedenis van de Farmacie.
- 184 De verslaglegging van deze statistieken wordt steeds soberder en compacter. Ter vergelijking: In het jaar 1883 vindt nog differentiatie plaats tussen al dan niet vrouwelijk hulppersoneel. Expliciet wordt vermeld of het om vrouwelijke werknemers zoals leerling-apothekers, hulpapothekers of apothekersbedienden gaat. Bij de apothekers wordt alleen de kwalificatie 'geëxamineerd' vermeld, niet of het een man of een vrouw betreft. Die uitsplitsing vindt in latere jaren niet meer plaats. Wel wordt nog steeds het geslacht van het hulppersoneel vermeld. In 1898 is het merendeel van het hulppersoneel – nu alleen nog apothekersbedienden – vrouw. In de statistiek over 1899 wordt – voor het eerst – melding gemaakt van vrouwelijke apothekers: van de 179 apothekers in Noord-Holland zijn vier vrouw. Bron: *PW* 38(20), 1901.
- 185 Pelgrim, A., "De vrouw als apotheker", *Maandblad voor Vrouwenstudie*, 2(3), 1914: 14-16.
- 186 Pelgrim was al acht jaar apotheker.
- 187 *PW* 35(29), 1898
- 188 Ibidem.
- 189 Bierman, 1988: 45.
- 190 *PW* 35(29), 1898.
- 191 Morée, 1982: 38.
- 192 Ibidem: 50.
- 193 Ibidem: 54.
- 194 Jacobs, A., 1985: 19.
- 195 Charlottes jongere zuster Frederika behaalde deze akte – als eerste vrouw – in 1878.
- 196 *Evolutie*, 1906: 89.
- 197 Charlotte en Frederika schreven gelijktijdig hun vrijwel gelijkkluidende sollicitatiebrieven. Op beide brieven werd op vrijwel identieke wijze door de Minister gereageerd.
- 198 NA, archief Koloniën 1850-1900, brief van Charlotte Jacobs exhibitum 13 september 1881.
- 199 In 1860 werd het Koning Willem III gymnasium in Batavia opgericht. Enige jaren later bleek dat het HBS schooltype beter kon functioneren en besloot het bestuur er zowel een vijf- als een vierjarige HBS-opleiding van te maken. Twee jaar later verscheen de tweede HBS in Nederlands-Indië in Soerabaja, na nog eens twee jaar gevolgd door een HBS in Semarang. Aanvankelijk waren de scholen bedoeld voor leerlingen van Europese origine maar al snel volgden ook Inlandse kinderen. Bron: Boekholt, *et al.* "Tweehonderd

- jaar onderwijs en de zorg van de Staat." *Jaarboek voor de geschiedenis van opvoeding en onderwijs. Belgisch Nederlandse Vereniging voor de Geschiedenis van Opvoeding en Onderwijs*. Assen, Koninklijke van Gorcum, 2002.
- 200 NA; Archief Koloniën 1850-1900, brief van Charlotte Jacobs, ex. 13 september 1881, nr 75. Notitie ex. 1 november 1881, nr 79. Brief aan Charlotte Jacobs 8 november 1881, nr 325.
- 201 *Bataviaasch Handelsblad*, 6 augustus 1883.
- 202 *Evolutie* 1906: 89.
- 203 *PW* 18(29), 1881 Ene 'Meijer' wordt genoemd als assistent bij P.C. Plugge in een onderzoek naar aconiet.
- 204 Ahlrichs, E.L., *150 jaar Departement Utrecht der KNMP 1844-1994*. Utrecht: KNMP.
- 205 Bierman, A.I., "Vrouwen in de farmacie: Alide Grutterink (1869-1927)." *Gewina* 20, 1997: 286-296.
- 206 Advertentie in *PW* 19(33), 1882: 'Eene vrouwelijke Apotheker N.W. zag zich gaarne geplaatst, liefst als Provisor. Adres: letter C. aan het Bureau van dit Blad.' Dit moet Charlotte zijn geweest: ze was de eerste vrouwelijke apotheker. De aanduiding 'N.W.' (Nieuwe Wet) in deze advertentie is daarom in feite niet correct: er was geen vrouwelijk apotheker 'O.W.' (Oude Wet). Personen die zich aanboden in advertenties maakten nog enige tijd gebruik van de term 'N.W.' om nadrukkelijk aan te geven dat zij waren geëxamineerd volgens de Wetgeving van 1878.
- 207 Dit zou W.F. van Erp Taalman Kip geweest kunnen zijn die van 23 februari 1883 tot 23 april 1883 Minister van Koloniën a.i. was.
- 208 Estella Kleerekoper promoveerde in 1900 aan de Gemeente Univeriteit Amsterdam tot doctor in de farmacie. Als adjunct-inspectrice van de de Arbeid deed ze onderzoek naar fabrieksarbeid onder gehuwde vrouwen tussen 1907 en 1911. Publicaties van haar zijn o.m. 'De vrouw in de thuisindustrie' (1913) en 'De taak der gestudeerde vrouw als Inspectrice van den Arbeid.' (1915). Bron: Bosch 1994:509.
- 209 Hannema, A., A.I. Bierman. *100 Jaar Vrouwen in De Farmacie*. Den Haag: Nederlandse Organisatie van Vrouwelijke Apothekers, 1998: 62-70.
- 210 De betreffende brochure vermeldt C. Jacobs als 'enkele van de vrouwen met een eigen apotheek' die aan de stand meewerkten. Dat kan niet juist zijn: Charlotte Jacobs was toen al enkele jaren in Nederlands-Indië werkzaam als provisor. Dat zij voor de tentoonstelling uit Nederlands-Indië overgekomen zou zijn is erg onwaarschijnlijk en daarvoor is ook geen bewijs gevonden, bijvoorbeeld in de vorm van een vermelding op een passagierslijst. Andere namen die in de brochure worden genoemd zijn: Hessel, Offerhaus, Olivier. *PW* 35(13), 1898 vermeldt in het verslag van de tentoonstelling de namen van Tammes, Sorber, Hessel, Offerhaus, Grutterink, Koppeschaar, Valk, Massink, Rijk en Soeter. Charlotte Jacobs wordt in dit verslag niet genoemd.
- 211 Bierman, 1997: 286-296.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 5 (pagina 91 t/m 106)

- 212 *Evolutie*, 1906: 89.
- 213 *Bataviaasch Handelsblad*, 27 september 1884.
- 214 *Algemeen verslag van het middelbaar en lager onderwijs voor Europeanen en met dezen gelijkgestelden in Nederlandsch-Indië over 1893-1901* Batavia, Landsdrukkerij. Zj.
- 215 Jacobs, Ch., "De vooruitzichten van de vrouwelijke apotheker in Indië." *Maandblad voor Vrouwenstudie*. 2(3)1914: 25-26.
- 216 Kooij-van Zeggelen, M., In: Van Hoogendorp, A. *Van Vrouwenleven 1813 - 1913*. Groningen, 1913: 175.

- 217 In dit onderzoek wordt geregeld gesproken van 'Europeanen', ook waar het doorgaans duidelijk is dat het om Nederlanders gaat. Dit is gevolg van het feit dat tijdens het koloniale bewind het Gouvernement drie bevolkingsgroepen onderscheidde: Inlanders, Vreemde Oosterlingen (zoals Chinezen) en Europeanen (voornamelijk Nederlanders). Zie o.a.: NIDI-rapport, De demografische geschiedenis van Indische Nederlanders, 2002, Den Haag, <<http://www.nidi.nl/shared/content/output/reports/nidi-report-64.pdf>> Laatst geraadpleegd: 25 mei 2017.
- 218 Buchheim, E., "De illusie van tropisch Nederland. Brieven van Nederlandse vrouwen in Indië." In : Captein *et al.* 2000: 65 - 76.
- 219 Ibidem: 72.
- 220 Locher-Scholten, E., *Women and the colonial State. Essays on gender and Modernity in the Netherlands Indies 1900 - 1942.* Amsterdam: AUP, 2000: 122ev.
- 221 Volgens Locher-Scholten waren er in 1900 179 *totok*-vrouwen op 1000 mannen: een aantal dat tussen 1900 en 1930 spectaculair toenam met 300%. *Totok*: in Nederland geboren.
- 222 Van Helsdingen, 1929: 146ev. Van de Loo, 2013: 77.
- 223 Buchheim, In: Captain *et al.* 2000: 72.
- 224 Locher Scholten, 2000: 195ev.
- 225 Tekst verkort weergegeven.
- 226 Van der Spek- van Santen, H. "De alleenstaande vrouw in Indië." In: M.A.E. Lith van Schreven *et al.* *Indisch Vrouwenjaarboek 1936*, Jogjakarta: Kolff & Buning, 1936: 51- 54.
- 227 *De Locomotief*, 27 januari 1897.
- 228 *De Locomotief*, 27 april 1897.
- 229 *De Locomotief*, 27 januari 1897.
- 230 Ibidem.
- 231 *De Locomotief*, 18 augustus 1893. Lezing gehouden te Amsterdam door mevrouw N. (Nellie) van Kol over de vrouwenkwestie.
- 232 Nellie van Kol (Jacoba Maria Petronella Porreij, 1851 - 1930) was protégé van prof G.J. Mulder die haar aanspoorde tot verdere studie en het schrijven. Ze werkte vanaf 1875 als gouvernante in Nederlands-Indië. In 1881 begon ze in het *Soerabaiasch* Handelsblad te publiceren onder de naam Nellie. Haar 'Brieven aan Minette' gingen over haar ervaringen in het Euraziatische milieu. De brieven werden in 1883 gebundeld, het jaar waarin ze trouwde met Ir Henri van Kol. Ze was activiste in socialistische en feministische kringen. In 1893 zat ze in de statutencommissie ter oprichting van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht. Ze richtte samen met de Gentse socialiste Emilie Claeys de Hollandsch-Vlaamse Vrouwenbond op. Vanaf 1901 richtte ze zich op meer spirituele zaken zoals de theosofie en het spiritisme. Op spiritistische seances kreeg ze onder meer boodschappen door van haar oude mentor Mulder. In 1908 trad ze toe tot het Leger des Heils, een bekering die tot ophef leidde onder haar socialistische vrienden. Bron: <<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn/BWN/lemmata/bwn3/porreij>> (Laatst geraadpleegd: 12 november 2016. Ook: Els Kloek *et al.* 2013: 1101ev.
- 233 Woude, J. van, *Betrekkingen voor vrouwen*, Nijmegen: L.J. Veen, 1899 en 1900.
- 234 Hamer, D., 'Een leven met de pen in de eene, den stofdoek in de andere hand...' Sophie van Wermeskerken-Junius, *Literatuur* 9. Amsterdam: AUP, 1992: 151 - 156.
- 235 Van Woude, 1899 en 1900.
- 236 Bij de invoering van de Geneeskundige Wetten van 1878 verdwenen de functies van leerling-apotheker en hulp-apotheker uit de wet en maakten plaats voor de beter opgeleide apothekersbedienden. In 1908 werd deze benaming gewijzigd in: apothekersassistent. Bron: E.Grendel, "Knecht, bediende, assistent. Ontwikkelingsgeschiedenis van het farmaceutische hulppersoneel." *PW* 104: 1356-1370, 1969.

- 237 Tan,1976: 162.
- 238 Besluit 38 van de Gouverneur-Generaal van 7 oktober 1918.
- 239 Ibidem, 28 januari 1923.
- 240 Mededeelingen van het Hoofdkantoor van den Burgerlijke Geneeskundige Dienst, zoals gepubliceerd in *PTNI*(5), 1924: 146.
- 241 *PW* 70(5), 1933: 126-128.
- 242 Ibidem.
- 243 *PW* 70 (1), 1933: *PTNI* 10(1933): 166-176.
- 244 Zoals in *PW* 27 (21), 1890, het jaar waarin Charlotte Jacobs de Nederlandsche Apotheek stichtte en als zelfstandig apotheker in Nederlands-Indië begon.
- 245 In 1901 diende de kandidaat zich te voegen bij Johan Rudolf Jacobs in Den Haag: *PW* 38: 46 (1901). Johan Rudolf, die kapitein der infanterie was in het KNIL, verbleef wegens ziekte tussen 1889 en 1901 met verlof in Nederland. Wegens een 'sukkelende gezondheid' ging hij met vervroegd pensioen en keerde niet meer terug naar Nederlands-Indië. Hij overleed in Den Haag in 1906.
- 246 Bosch, 2005: 29.
- 247 Everdina Ansingh was in 1898 in Utrecht voor het praktische gedeelte van het apothekersexamen geslaagd. Op 19 januari 1901 vertrok ze naar Nederlands-Indië. Daar werd ze beherend apotheker in de Bataviasche Volks-en Stadsapotheek te Soekaboemie. In juli 1904 opende ze apotheek De Gedeh in diezelfde plaats. In 1908 deed ze de aandelen van de Gedeh over aan de N.V. Bataviasche Volks-en Stadsapotheek en bleef zelf beheerder. In mei 1911 vertrok ze voor vijf jaar naar Nederland. In 1916 keerde ze weer terug naar Nederlands-Indië. Ansingh was dus niet in de kolonie toen Jacobs op zoek was naar een vrouwelijke opvolger.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 6 (pagina 107 t/m 132)

- 248 *PW* 24(43) 1888.
- 249 Jacobs, Ch., 1914: 25-26.
- 250 De *Dokter djawa* school, School tot opleiding van Inlandse Geneeskundigen, opgericht in 1851, werd in 1902 omgedoopt tot School Tot Opleiding van Inlandse Artsen S.T.O.V.I.A.
- 251 Over S.T.O.V.I.A. later meer.
- 252 Tan, 1976: 149.
- 253 Bierman, A.I. *De farmacie en het apothekersberoep in Nederlands Oost-Indië in de periode 1800-1950*. Den Haag: Commissie voor de geschiedenis van de farmacie KNMP. 2004.
- 254 Tan, 1967: 149.
- 255 S.T.O.V.I.A. ontstond vanuit een idee van Willem Bosch, van 1845 tot 1854 Chef Geneeskundige Dienst te Batavia. Hij stelde voor Javaanse jongens uit de hogere kringen op te leiden tot hulp-arts en -vaccinateur. Zie ook Hoofdstuk 7.
- 256 Wet van 25 december 1878 Staatsblad 222, *houdende regeling der voorwaarden tot verkrijging der bevoegdheid van arts, tandmeester, apotheker, vroedvrouw en apothekersbediende*, ook wel genoemd de zogenaamde 'Artsenwet, die de Wet van 1 juni 1865 Staatsblad 59 verving. Bron: Bierman, 1988:45.
- 257 O.a. *PW* 67 (15), 1930: 351 ev.
- 258 *PTNI*: 1(10),1924: 324.
- 259 *Bataviaasch Nieuwsblad* van 5 februari 1941.
- 260 Tan, 1976: 161.
- 261 Ibidem.

- 262 PW 83(1/2),1948: 821-828.
- 263 Na de soevereiniteit van Indonesië richtte de nieuwe regering een instituut voor hoger onderwijs van de Republiek Indonesië op. In 1948 werden de verschillende hogescholen op Midden Java samengevoegd tot één Universiteit Indonesië, later Universitas Indonesia.
- 264 *De Locomotief*, 7 april 1955.
- 265 *Javabode*, 14 december 1956.
- 266 Paul Constant Bloys van Treslong Prins was jurist en een gepassioneerd genealoog. Hij was van 1925 tot 1931 adjunct archivaris van het Landsarchief in Batavia.
- 267 Uit het contract dat Cruys sloot met de Compagnie op 12 mei 1668. Bloys van Treslong Prins, PTNI 6(1), 1930: 154ev.
- 268 Tan, 1976: 38
- 269 Bijvoegsel behorende tot de *Bataviasche Koloniale Courant* ‘van vrijdag den 29sten van lentemaand 1811’.
- 270 Bloys, 1930: 384.
- 271 *Bataviasche Koloniale Courant*, 1 februari 1811.
- 272 Het gebruik van de adressen Binnen- of Buiten Nieuwpoortstraat is verwarrend omdat nergens bewijs gevonden kan worden voor het bestaan van twee stadsapotheken in die tijd in Batavia. Vermoedelijk betreft het slechts één en dezelfde Stadsapothek aan de Nieuwpoortstraat. Wellicht woonde de beherend apotheker zelf aan de andere kant van het gebouw. Uit de annonce van de veiling van de boedel van J. Groot zoals hierboven vermeld kan dit afgeleid worden; de apotheek was aan de Binnen-Nieuwpoortstraat gevestigd; het sterfhuis van Groot zou aan de achterzijde, i.c. de Buiten-Nieuwpoortstraat gelegen kunnen hebben.
- 273 Tan, 1976: 220.
- 274 *Bataviasche Courant*, 7 november 1818.
- 275 *Bataviasche Courant*, 12 oktober 1822.
- 276 De aanduiding ‘gewezen Stadsapothek’ is verwarrend: aangenomen moet worden dat het hier de Stadsapothek uit de Binnen - Nieuwpoort betreft, die verplaatst werd naar de Voorrij.
- 277 *Bataviasche Courant*, 8 maart 1823.
- 278 *Javasche Courant*, 30 november 1836.
- 279 *Javasche Courant*, 12 april 1828.
- 280 *Bataviasche Courant* 14 maart 1827.
- 281 *Javasche Courant*, 7 juli 1829.
- 282 *Javasche Courant*, 7 oktober 1835.
- 283 *Javasche Courant*, 1 juli 1836.
- 284 *Javabode*, 8 maart 1865; *De Oostpost*, 14 maart 1865.
- 285 *Bataviaasch Handelsblad*, 24 september 1873.
- 286 *Javasche Courant*, 23 juni 1838.
- 287 Wijkmeesters: “(Ned. koloniën, W.- en O.-Indië) (Door den resident aangestelde) beambte met een administratieve, politieoneele, juridische verantwoordelijkheid over een bep. wijk (4)”. Bron: <http://gtb.inl.nl/iWDB/search?actie=article_content&wdb=WNT&id=M086216>. Laatst geraadpleegd: 8 maart 2017.
- 288 *Javasche Courant*, 12 februari 1842.
- 289 *Javabode*, 8 juli 1863.
- 290 *Javabode*, 11 mei 1864.
- 291 *Javabode*, 9 september 1862.

- 292 Ld. Burggraaf Du Bus de Gisignies, "Reglement op de civiele geneeskundige dienst en de uitoefening der koepokinenting daaronder begrepen." Besluit van Zijne Excellentie den Kommissaris Generaal, van den 16 juli 1827. *Bataviasche Courant*, 24 juli 1827.
- 293 Bloys, 1929: 61.
- 294 *De Nieuwsgier*, 27 oktober 1955.
- 295 *Javabode*, 19 maart 1853.
- 296 De schrijfwijze van de naam 'Rijswijksche Apotheek' verschilt in de Indische media, vrijwel zeker als gevolg van zetduiveltjes. Zo zijn in opeenvolgende aankondigingen van de verkoop van de Rijswijksche Apotheek door Specht Grijp aan Rathkamp c.s. in de *Javabode* de namen afwisselend 'Rijswijksche' en 'Rijswijks'. Op een foto uit ca. 1866 van Woodbury & Page van de apotheek van Specht Grijp staat op de gevel: 'Rijswijks Apotheek'. De tekst onder de foto - van een kleinkind van Specht Grijp - verwijst naar de nieuwe eigenaren van de apotheek - Rathkamp c.s. - die direct na de aankoop de naam veranderde in firma Rathkamp & Co. Web: <<http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.503236>> Laats bezocht: 6 augustus 2017.
- 297 Van der Klaauw, A, A.I. Bierman. *Rathkamp. Herinneringen een aan bijzondere onderneming in de Oost 1815-1985*. Koninklijke Nederlandse Maatschappij ter bevordering der Pharmacie, Den Haag, 2007.
- 298 *Javabode*, 24 augustus 1859.
- 299 *Bataviaasch Handelsblad*, 3 januari 1881.
- 300 Onder andere in het *Soerabajasch Handelsblad* van 18 april 1882, waar Clarus verslag doet van een chemisch onderzoek van rode wijn. In deze advertenties presenteert hij zich nadrukkelijk als 'particulier apotheker en chemist.'
- 301 *Bataviaasch Handelsblad*, 11 oktober 1889.
- 302 Van Ede van der Pals was voordien apotheker in Soerabaja.
- 303 *Soerabaiasch Handelsblad*, 5 november 1888.
- 304 *Javabode*, 8 december 1882.
- 305 *Javabode*, 11 oktober 1880.
- 306 Collectie "Nederlandsch-Indië in foto's." KITLV. Bijschrift bij foto Van Spall (afb.22).
- 307 *Javabode*, 23 juli 1889.
- 308 *Javabode*, 13 januari 1890; *Bataviaasch Handelsblad*, 7 januari 1890
- 309 *De Locomotief*, 28 juli 1899.
- 310 *Bataviaasch Nieuwsblad*, 2 september 1890.
- 311 Bericht in diverse kranten, w.o. *Bataviaasch Nieuwsblad* van 30 juli 1890 en *Soerabaiasch Handelsblad* van 5 augustus 1890.
- 312 KB 20 maart 1817 litt. O3 (75). Nationaal Archief, Den Haag, Inspecteur-Generaal van de Geneeskundige Dienst der Land- en Zeemacht, toegangsnummer 2.13.62.06.
- 313 *PW* 40(30), 1903: 794 ev.; *Bataviaasch Nieuwsblad* 28 juli 1903.
- 314 *PW* 30(51), 1894.
- 315 *Bataviaasch Nieuwsblad*, 21 september 1901.
- 316 Bosch, 2005: 317.
- 317 De eerste uitvoerige regelgeving voor de uitoefening der artseneijbereidkunst in Nederlands-Indië is het Reglement voor de Burgerlijke Geneeskundige Dienst uit 1820. Naar aanleiding van de inwerkingtreding van de geneeskundige wetten van Thorbecke (1865, 1876 en 1878) werden deze regels aangepast aan de in Nederland vigerende wetgeving in het Reglement op den Dienst der Volksgezondheid in Nederlands-Indië van 1882 en de aanpassingen daarop in later jaren.
- 318 *PW* 33(12), 1896.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 7 (pagina 133 t/m 142)

- 319 Casper Georg Carl Reinwardt (1773- 1854) die uit Göttingen kwam, begon zijn studie geneeskunde aan het Atheneum Illustre in Amsterdam. Toen hij zijn studie wilde voortzetten in zijn geboorteplaats kreeg hij een eredoctoraat in geneeskunde en natuurwetenschappen aangeboden in Harderwijk. In 1810 werd hij benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de chemie en farmacie in Amsterdam. In 1816 ging hij naar Nederlands-Indië waar hij tot 1822 bleef. In het kader van een van zijn taken – het verrichten van natuurkundig onderzoek - richtte hij in 1817 's Lands Plantentuin in Buitenzorg op – de Hortus Bogoriensis, een actie die als een van zijn belangrijkste wapenfeiten te boek staat.
- 320 De officier van gezondheid der eerste klasse Carl Ludwig Blume was directeur van 's Rijks Herbarium in Leiden dat een aanzienlijke collectie Nederlands-Indische planten bezat. Blume werd in 1818 in Batavia door Reinwardt aangesteld als Inspecteur van de Vaccinatiedienst maar werd in 1822 Directeur van de plantentuin in Buitenzorg. In 1826 keerde hij wegens gezondheidsredenen terug naar Nederland waar hij hoogleraar in Leiden werd. Bron:<http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/nbnw/#source=8&page=73&view=imagePane> Laatst geraadpleegd: 27 oktober 2017.
- 321 Schoute, D., “Eer en vergetelheid in onze vaderlandse geneeskunde.” Bijdrage tot de Geschiedenis der Geneeskunde. *NTvG*, 80-III-39, 1936: 4312.
- 322 Dit waren de Departementen van Binnenlands Bestuur, van Onderwijs, Eeredienst en Nijverheid, van Burgerlijke Openbare Werken en van Financiën. Bron: Van den Doel, 1994: 88.
- 323 Hesselink, 2009: 256.
- 324 Departement van Onderwijs en Eeredienst, 13 november 1866. <<https://edewaal.files.wordpress.com/2014/07/departement-van-onderwijs-eeredienst-en-nijverheid-1871.pdf>>. Laatst geraadpleegd: 13 augustus 2017.
- 325 *Staatsblad van Nederlandsch-Indië voor 1820*. 's-Gravenhage, ter drukkerij van A.D. Schinkel, 1839:83-91. Web. Geraadpleegd: 14 augustus 2017.
- 326 Bierman, 2004: 3.
- 327 Zie later in dit hoofdstuk meer over deze Inlandse artsen.
- 328 Hesselink, L., *Genezers op de koloniale markt. Inheemse dokters en vroedvrouwen in Nederlandsch-Oost-Indië, 1850-1915*. Diss. Universiteit van Amsterdam: AUP, 2009: 256.
- 329 Hüsken-Nilissen, 1986: 2357. Citaat: Uittreksel uit het verslag over den Burgerlijke Geneeskundigen Dienst van 1911 t/m 1918. Mededelingen Burg Geneeskundige Dienst Ned. Indië 1920; II 5-74.
- 330 Hoofdrobspelers in deze nieuwe koers van de BGD waren de artsen J. Schülein, de eerste inspecteur en sous-chef W.Th. de Vogel, die later inspecteur werd.
- 331 NA: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Inventaris van het archief van de Inspecteur (-Generaal) van de Geneeskundige Dienst der Land- en Zeemacht en de daarbij gedeponeerde archieven, 1814-1940; (1950): 7ev.
- 332 Mulder werd in 1876 opgevolgd door Wefers Bettink. Na 1908 werd deze speciale opleiding gestaakt: een militair apotheker was aan elke universiteit op te leiden. Bron: Wittop Koning, *Compendium voor de geschiedenis van de Pharmacie van Nederland*. Lochem: De Tijdstroom, 1986: 256ev.
- 333 De bevordering tot hogere rangen en de daarbij behorende examens werden geregeld in 1851. Een militair apotheker of officier van gezondheid der derde klasse had zeker 8 jaar nodig om de rang van apotheker of officier van gezondheid der tweede klasse te bereiken. Militair-apotheker of officier van gezondheid der eerste klasse werd men vervolgens pas na nog eens vier jaar. Het bevorderingsexamen bestond uit drie delen: schriftelijk theoretisch, praktisch en mondeling.

- 334 Schoute, 1936: 277.
- 335 Sam Jacobs legde op 12 maart 1864 in Groningen het apothekersexamen af. Bron: *PW* 11(4), 1874.
- 336 *PW* 5(5), 1868.
- 337 Julius Karel nam in 1876 dienst in het KNIL. In 1883 gingen ook Herman en Johan Rudolf Jacobs na de officiersopleiding in Kampen te hebben doorlopen, naar Nederlands-Indië. Eduard Jacobs begon eveneens in Kampen maar zei de dienst in 1881 vaarwel en maakte carrière in het openbaar bestuur. Bron: NA: Inventaris van de dienststaten en stamboeken der Officieren van de Koninklijke Landmacht en van de koloniale troepen in Nederland, (1715) 1814-1940 (1945).
- 338 Van Haastert, Christiaan, *Betoog der noodzakelijkheid eener Reorganisatie der geneeskundige dienst in Indië*. Batavia, 3 juni 1843.
- 339 Schoute, D., *De geneeskunde in den dienst der Oost-Indische Compagnie in Nederlandsch-Indië*. Amsterdam: Bussy, 1929: 167ev.
- 340 Ibidem.
- 341 Loo, V. van de, *Melati van Java, dochter van Indië*. Diss. Universiteit Leiden, 2014:17ev.
- 342 Kortenhorst, L.G., *Kroniek van de familie Kortenhorst 1300-1944*. Hoofdstuk V. De familie Van Haastert. Web: http://www.kortenhorst.info/stamboom/ps02/ps02_025.htm. Laatst geraadpleegd: 8 mei 2017.
- 343 Van Haastert, 1843.
- 344 Schoute, 1929: 131ev.
- 345 S.T.O.V.I.A: School tot opleiding van Inlandsche Artsen, voortgekomen uit de Dokter djawa-scholen, een initiatief van Bosch. De bedoeling was de geneeskundige hulp aan Inlanders te verbeteren door hen wegwijz te maken in de Westerse geneeskunde, in de woorden van Gouverneur -generaal Rochussen 'welke wij tot dusver als het toppunt der volmaaktheid in deze wetenschap beschouwen.' In januari 1849 mochten 30 jongelieden uit 'fatsoenlijke families' - lees: Inlandse adel, de *prijaji* - zich kosteloos bekwamen 'voor het vak van Inlandsch geneeskundige en vaccinateur.' Ze kregen de garantie dat ze aan de slag konden na voltooiing van hun studie.
- 346 Schoute, 1935: 247ev.
- 347 Edities *Geneeskundig Tijdschrift voor Nederlands-Indië*, 1894-1898
- 348 Zwierstra, R.P., "Van vaccinateur tot academisch opgeleide arts. Over de geschiedenis van het medisch onderwijs in Nederlands-Indië". *Tijdschrift voor Medisch Onderwijs* 2009: 81-89).
- 349 Langen, de, C.D., "Indië voor de oorlog. IV. Het Geneeskundig onderwijs in Indonesië." *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 92-II-22, 1948: 1582-1588.
- 350 Schoute, 1935: 253.
- 351 Hesselink, 2009.
- 352 *PW* juni 1877, december 1877 en november 1878.
- 353 *PW* 2(3), 1865, waarin melding werd gemaakt van twaalf belangstellenden terwijl er slechts drie plaatsen beschikbaar waren.
- 354 *PW* 18(5), 1882.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 8 (pagina 143 t/m 154)

- 355 J. de Jong, "Nederland en het Indisch batig slot." *Groniek* 80 (1982):27- 33. <<http://rjh.ub.rug.nl/groniek/article/viewFile/16600/14090>> Laatst geraadpleegd: 4 augustus 2017.
- 356 Doel, W. van den, *Zo ver de wereld strekt. De geschiedenis van Nederland overzee*. Amsterdam: Bert Bakker, 2011: 73.

- 357 Abraham Kuyper was van 1901 tot 1905 minister-president.
- 358 Locher-Scholten signaleert dat historici verschillende definiëringen, dateringen en interpretaties hanteren voor de term 'ethische politiek': voorgedij - respectievelijk ontvoogdingspolitiek, welvaartsbeleid, associatiebeleid, belangenpolitiek, modern imperialisme. Volgens Locher-Scholten kan men al deze betekenissen als onderdeel van dezelfde lading beschouwen onder de vlag van 'ethische politiek'. Locher-Scholten, 1981: 176ev.
- 359 Bron o.a.: [https://www.defensie.nl/onderwerpen/tijdlijn - militaire - geschiedenis/ inhoud/1814 - 1914-de - krijgsmacht - overzee](https://www.defensie.nl/onderwerpen/tijdlijn-militaire-geschiedenis/inhoud/1814-1914-de-krijgsmacht-overzee). Meermalen geraadpleegd: juni-juli 2017.
- 360 In 1880 waren op 1000 Europese mannen 471 Europese vrouwen. In 1930 was deze verhouding 1000: 884 Bron: T. Pollmann, "Bruidstraantjes. De koloniale roman, de *njai* en de apartheid." Reijs, J. et al. "Vrouwen in de Nederlandse koloniën." *Zevende Jaarboek Vrouwengeschiedenis*, Nijmegen: SUN, 1986: 98-125.
- 361 Pols,H., "Discriminerende wetenschap in het voormalig Nederlands-Indië." *Blind, online interdisciplinair tijdschrift* : 5, Confrontatie met het westen (2005). Z.n. Online geraadpleegd: 18 mei 2016.
- 362 Ibidem.
- 363 Van den Doel, 1994: 165.
- 364 Brooshoofd,P., *De ethische koers in de koloniale politiek*. Amsterdam, 1901.
- 365 Locher-Scholten,1981: 11-54; Termorshuizen, 2001: 335ev..
- 366 Touwen, J., "Paternalisme en protest. Ethische politiek en nationalisme in Nederlands-Indië, 1900 - 1942." *Leidschrift* , 15(3), 2000: 67-93
- 367 Locher-Scholten, 1981: 183.
- 368 Van den Doel, 2011: 87ev.
- 369 Locher-Scholten, 1981: 200.
- 370 Ibidem, 176 ev.
- 371 De periode van het zogeheten Cultuurstelsel die eindigde met de Indische Comptabiliteitswet van 1867. Vanaf die tijd had het parlement – en niet uitsluitend de koning – de controle over de besteding van het Batig slot.
- 372 Goudoever, W. van, *Onder de hoede van een naam. Leven en werken van Elisabeth M.L. van Deventer - Maas 1857 - 1942.*, Amsterdam: P.N. van Kampen & Zoon, 1957.
- 373 Ibidem: 100.
- 374 Brooshoofd, 1901: 14.
- 375 *Soerabaiasch Handelsblad*, 28 augustus 1908, n.a.v. de behandeling van de Indische Begroting in de Tweede Kamer.
- 376 Deventer, C. van, "Insulinde's toekomst." *De Gids* 72, 1908: 69-99.
- 377 Ibidem: 71
- 378 Van den Doel, 2011: 276ev.
- 379 Ibidem: 276.
- 380 Deventer, C. van, "Indië na den oorlog", *De Gids* 79, 1915: 385 - 386 en 396 - 397.
- 381 Jacquet, F.G.D.P., (red). *Brieven aan mevrouw R.Abandanon-Mandri en haar echtgenoot met andere documenten*, XXII, Dordrecht: Foris Publications,1987.
- 382 Nittel de Wolff- van Westerrode, M., "Doel en streven van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht." *Koloniale Studiën* 1,1917: 119-123.
- 383 In 1964 verleende president Soekarno Kartini de titel Heldin van de Nationale onafhankelijkheid. Nog steeds wordt Kartini Dag ieder jaar gevierd.
- 384 Bron: *100 years of support to Indonesian Education*, brochure Van Deventer - Maasstichting, 2013.

385 Zeggelen, M.C. van, *Kartini, een baanbrekerster voor haar volk*. Amsterdam: Meulenhoff, 1945.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 9 (pagina 155 t/m 187)

386 Buchheim, In: Captein *et al.* 2000: 66.

387 Locher-Scholten, 2000: 195.

388 Locher-Scholten, 1981: 185.

389 Het begrip 'ethische politiek' werd door vele toenmalige actoren op verschillende wijzen geïnterpreteerd. Locher-Scholten spreekt hier van een vlag die vele ladingen dekte. Locher-Scholten: 1981: 176ev.

390 In Nederlands-Indië hadden in 1908 alleen Europese mannelijke belastingbetalers, ouder dan 23 jaar, het recht (mannelijke) leden van de gemeenteraden te kiezen. Vanaf 1925 gold dat recht voor alle geletterde mannen ouder dan 23, belastingbetaler, met een jaarlijks inkomen van ten minste 300 gulden. NB: in 1930 was slechts 11 procent van de Inlandse mannelijke en 2 procent van de vrouwelijke populatie in Nederlands-Indië geletterd. Pas in 1941 verwierven vrouwen – zowel Indonesische als Europese – het actief kiesrecht voor de gemeenteraden, onder dezelfde voorwaarden van inkomen en geletterdheid als gold voor de mannen. Van dit recht werd vanwege de oorlog en soevereiniteitsoverdracht pas vanaf 1949 voor het eerste gebruik gemaakt.

391 Nittel de Wolff-van Westerrode, 1917: 119-123.

392 Ibidem.

393 Citaat M.Kooij-van Zeggelen. In: De Wilde, I. "Uit de schommelstoelen. Charlotte Jacobs en haar kring in Batavia." *Vertrouwd en Vreemd*, Captein *et al.* 2000:190.

394 Jacobs, A., *Reisbrieven uit Afrika en Azië benevens eenige brieven uit Zweden en Noorwegen*. Almelo: W. Hilarius Wzn, 1913: 425- 426.

395 Nittel de Wolff- van Westerrode, 1917:120.

396 Termorshuizen, G., *Journalisten en heethoofden. Een geschiedenis van de Indisch-Nederlandse dagbladders 1744- 905*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 2001: 578.

397 *Sumatrapost*, 30 december 1908: 578.

398 Marijtje is een boerin uit Broek in Waterland. In het Gedenkboek bij het 25-jarig bestaan van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht schrijft ze een recht uit het hart geschreven stuk in dialect over de zegeningen die de strijd voor het vrouwenkiesrecht haar persoonlijk hebben gebracht.

399 Van Helsdingen-Schoevers, B. *Indië en Europa. Fragmenten door Beata van Helsdingen Schoevers. Causerieën en beschouwingen over het leven in Ned. Indië over de vrouw en het kind en hun belangrijkste problemen. Met een inleiding van Johan Koning*. Leiden: N.V. Leidse Uitgeversmaatschappij, 1929.

400 Van de Loo, V. "A doe, koh terlaloe, een meisje, zij sgriff in de krant! Beata van Helsdingen-Schoevers (1886-1920), *Indische Letteren* 17, 2002: 59.

401 Van de Loo, V. "Omdat zij maar een meisjes was. Beata van Helsdingen-Schoevers (1886-1920), journaliste in Indië." *Indische Letteren* 23,2008. file:///C:/Users/BCC/Downloads/_ind004200801_01%20(1).pdf

402 Kooij-van Zeggelen, M., *De Hollandsche vrouw in Indië. Brieven van een zwerveling*. Amsterdam: Schuitema, & Holkema's boekhandel. 2^e druk Z. j.: lev.

403 Roemaat, B. *Vijf feministes in Nederlands-Indië: een aanzet tot verder onderzoek naar de banden tussen het Nederlands feminisme en de vrouwenbeweging in Nederlands-Indië 1870 - 1913*: 59ev.

- 404 Bron o.a. <<http://resources.huygens.knaw.nl>> Geraadpleegd: 6 juni 2016.
- 405 Kloek, 2013: 1101-1103.
- 406 Van Hogendorp, A., *Van Vrouwenleven 1813-1913*, Groningen, 1913: 181.
- 407 Jansen, E., "De koloniale stem van Aletta Jacobs. Reisbrieven uit Afrika en Azië." *Lover*, (4), 1997 <http://www.alettajacobs.org/atria/content/183761/online_artikel_uit_lover__19974.html>. Laatste keer geraadpleegd: 4 augustus 2017.
- 408 Locher-Scholte, 1981: 179.
- 409 Geciteerd in Van den Doel, 2011: 150.
- 410 Locher-Scholten, E., *Women and the colonial state. Essays on Gender and Modernity in the Netherlands Indies 1900 - 1942*. Amsterdam: AUP. 2000: 157.
- 411 Kooij-van Zeggelen, M., "Nederlandsch-Indië en het Vrouwenkiesrecht." *Gedenkboek bij het 25-jarig bestaan van de Vereniging voor vrouwenkiesrecht 1894-1919*. Amsterdam, 1919: 75-79.
- 412 Van Hogendorp, 1913: 157ev.
- 413 Captain E., M. Hellevoort, M.van der Klein, *Vertrouwd en Vreemd. Ontmoetingen tussen Nederland, Nederlands-Indië en Indonesië.*, Hilversum: Verloren 2000: 189.
- 414 Zie afbeelding 14.
- 415 De gepensioneerde kapitein van het Nederlands-Indische leger Frederik August Kleian (1843 - 1929) maakte na zijn pensionering zijn levenswerk van het maken van een adresboek voor Batavia en later ook voor andere steden. *Kleian's Adresboek van Nederlandsch-Indië* verscheen voor het eerst in 1898. Het werd geruime tijd beschouwd als het eerste adresboek voor Nederlands-Indië, totdat bij latere edities, in 1901 en 1902, bleek dat er nog een *Adresboek van Nederlandsch-Indië* bestond, uitgegeven door Nijgh en van Ditmar. Kleian ging echter door op de ingeslagen weg en hernoemde zijn werk tot 'Nieuw adresboek voor Nederlandsch-Indië.' Ondanks al zijn inspanningen lukte het Kleian niet dit project winstgevend te maken. Later nam zijn zoon Frederik het stokje over. De laatste uitgave dateert van 1941. Kleian senior werd in 1923 voor zijn verdiensten benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau. De adresboeken zijn onder meer te raadplegen op: <<http://62.41.28.253/cgi-bin/ubl.exe>>.
- 416 Kooij-van Zeggelen, 1913: 176.
- 417 *Nieuws van den Dag voor Nederlands-Indië*, 3 oktober 1908.
- 418 Locher-Scholten, 2000: 154.
- 419 Kooij-van Zeggelen, M., "De Vrouwenbeweging in Indië." *Gedenkboek van de Koloniale tentoonstelling Semarang, 20 augustus - 2 november 1914*, (1916): 2.
- 420 Ibidem.
- 421 Kooij-van Zeggelen, 1919: 76.
- 422 Nittel-de Wolff-van Westerrode, 1917: 119-123.
- 423 *De Locomotief*, 24 december 1901.
- 424 Veerbaldt, J., *Bataviaasch Nieuwsblad*, 14 januari 1911.
- 425 *Bataviaasch Nieuwsblad*, 6 augustus 1910.
- 426 *Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 3 september 1910.
- 427 "Van Java", *Sumatra Post*, 31 maart 1911.
- 428 Ibidem, 15 mei 1911.
- 429 Ibidem, 12 augustus 1911.
- 430 Ibidem, 4 februari 1911
- 431 Ibidem, 15 februari 1912.
- 432 *Bataviaasch Nieuwsblad*, 9 maart 1912.

- 433 De schrijfwijze van ‘dokter djawa’ en ‘dokter djawa-school’ kan verschillen per auteur. Dokter djawa is de titel die afgestudeerden aan de School ter opleiding van Inlandsche Geneeskundigen mochten voeren. Als na 1902 als gevolg van wijzigingen in het curriculum en doelstellingen de naam wordt gewijzigd in School tot opleiding van Inlandsche Artsen, wijzigt de titel van afgestudeerden in ‘Inlandsch Arts’. In 1919 wijzigt de titel weer in ‘Indisch Arts’ als gevolg van het feit dat inmiddels ook leerlingen op de school worden toegelaten, die niet uit de Javaanse elite afkomstig waren, zoals Chinezen.
- 434 Van der Wal, S.L. *Het onderwijsbeleid in Nederlands-Indië 1900-1940. Een bronnenpublicatie*. Groningen: J.B. Wolters, 1963.
- 435 Notermans, J., “Het onderwijs in Nederlands-Indië in de XXste eeuw.” *Revue Belge de Philologie et d’histoire* 44 (4), 1966: 1200.
- 436 Jacobs, A., 1985: 27.
- 437 *Sumatrapost*, 10 januari 1913.
- 438 Jacobs, A., 1913: 418.
- 439 *Ibidem*: 417.
- 440 Kooij-van Zeggelen, In: Van Hogendorp, 1913: 192.
- 441 Zie ook hoofdstuk 7; De periode Bosch(1845-1854), pag [nummer].
- 442 S.T.O.V.I.A. evolueerde van een tweejarige opleiding tot ‘inheems arts’ voor Inlandse jongens uit de Javaanse elite, zonder noemenswaardige vooropleidingseisen, naar een volwaardige (negenjarige) geneeskundige opleiding waar men pas terecht kon na een gedegen vooropleiding op HBS-niveau.
- 443 Zwierstra, 2009: 84.
- 444 <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Thomas>. (Geraadpleegd: 16 mei 2017)
- 445 *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 14 maart 1913.
- 446 *Bataviaasch Nieuwsblad*, 25 januari 1913.
- 447 ‘Nota betreffende de noodzakelijkheid van verbetering van de ziekenzorg voor Javaansche vrouwen.’ *Bulletin van de Bond van geneesheren in Nederlandsch-Indië* 12 (1914) 1-13.
- 448 Cornelia Johanna Jacoba Cohen Stuart (1881-1964) was de dochter van James William Taylor Cohen Stuart (1854-1908). Zij werd in Semarang geboren, waar haar vader, na een mislukte loopbaan als hoofdredacteur van *De Locomotief*, toen de grootste krant van Nederlands-Indië, carrière maakte als jurist in gouvernementdienst. Cornelia studeerde geneeskunde in Leiden. Na haar huwelijk in 1907 met Zadok Stokvis vestigde zij zich in 1908 als arts in Semarang, waar Zadok leraar Nederlands en later directeur van de HBS aldaar was. Hoe nauw de banden onderling in de Europese elite waren wordt wel geïllustreerd door het feit dat Zadok Stokvis in 1912 een commissie leidde die de verschillende initiatieven op het gebied van onderwijsverbetering voor Javanen onderzocht en coördineerde, activiteiten waar ook de familie Van Deventer nauw bij betrokken was.
- 449 *Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië* 19 februari 1913, overgenomen uit *De Locomotief*.
- 450 Jacobs, Ch. “Vrouwelijke Inlandsche Artsen”, *Bataviaasch Nieuwsblad*, 1 februari 1913.
- 451 *Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 14 maart 1913.
- 452 *Ibidem*.
- 453 *Bataviaasch Nieuwsblad*, 1 februari 1913.
- 454 *Bataviaasch Nieuwsblad* 18 januari 1913.
- 455 *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 19 februari 1913.
- 456 *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 11 maart 1913.

- 457 *Bataviaasch Nieuwsblad*, 1 maart 1913.
- 458 Ibidem.
- 459 Mogelijk is dit dezelfde mevrouw Reitsma die in 1919 benoemd werd tot presidente van de (Indische) Vrouwenraad, zoals moge blijken uit een verslag in de *Sumatrapost* van 11 april 1919.
- 460 Jacobs, Ch., "Vrouwelijke Inlandsche artsen" In: *De Vrouw in Indië*, bijvoegsel bij *Bataviaasch Nieuwsblad*, 1 februari 1913.
- 461 Brutel de la Rivière, M.E.Reitsma-, "Boedie Kemoeliaan, Indië", *Geïllustreerd weekblad voor Nederland en de Koloniën* 3(32), (1919).
- 462 De Wilde, 1998: 83.
- 463 *Bataviaasch Nieuwsblad*, 18 december 1915.
- 464 Ibidem: 19 december 1916.
- 465 *Sumatra Post*, 16 april 1915.
- 466 *Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 4 februari 1916.
- 467 *Bataviasch Nieuwsblad*, 30 september 1916.
- 468 *Sumatra Post*, 10 april 1917.
- 469 Testament Charlotte Jacobs, notaris S.K.D.M. van Lier, Den Haag, 27 april 1914.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 10 (pagina 191 t/m 202)

- 470 *Bataviaasch Nieuwsblad*, 14 september 1912.
- 471 De *Preanger Bode* van 10 oktober 1912 meldt dat Mejjuffrouw Charlotte Jacobs 'een paar dagen ter plaatse heeft vertoefd' in het kader van een 'reis over Java met het doel propaganda te maken' voor het studiefonds dat zij heeft opgericht. In december van datzelfde jaar is zij in Makassar om Kerstmis te vieren met haar familie. Zie afbeelding 15.
- 472 Jacobs, Ch., "De vooruitzichten van de vrouwelijke apotheker in Indië." *Maandblad voor Vrouwenstudie*, 2(3), 1914: 25-26.
- 473 Ibidem.
- 474 *Javasche Courant*, 22 oktober 1912. Extra bijvoegsel: Naamlooze vennootschappen, vennootschappen onder firma of en commendite en coöperatieve verenigingen 1904-1949.
- 475 Van der Klaauw, 2007:76- 77.
- 476 <<https://www.ntvg.nl/sites/default/files/migrated/1900206010002a.pdf> >
- 477 *Soerabaiasch Handelsblad*, 9 november 1900.
- 478 *PW* 44(29), 1907: 8 96.
- 479 *PW* 51(51), 1914: 1546.
- 480 *PTNI* 10(2), 1933: 50-53; *PTNI* 12(10), 1935; Tan, 1976: 240.
- 481 *Bataviaasch Nieuwsblad*, 19 maart 1913.
- 482 Digitale stamboom Haags Gemeentearchief.
- 483 Emilie de Jongh trouwde met Simon ('Sam') Jacobs op 18 mei 1873 in Hamburg. Op 26 december 1876 ging het echtpaar naar Indië waar Sam als apotheker der 3^e klasse dienst nam in het Oost-Indische leger. Op 9 augustus 1889 ging hij voor een verlof van twee jaar met zijn gezin naar Nederland en vestigde zich op de Stadhouderskade 83 in Amsterdam. *PW* 26:33(1889). In 1890 werd hij waarnemend apotheker in Rotterdam. In 1892 keerde het gezin terug naar Nederlands-Indië. Sam kreeg eervol ontslag uit de dienst per 3 augustus 1897. Hij overleed op 15 juli 1899 in Bandoeng. Van 9 augustus 1915 tot Charlottes dood woonde Sams weduwe Emilie bij Charlotte op de Regentesselaan 17 in Den Haag. Emilie overleed op 10 maart 1928 in Den Haag.

- 484 Bevolkingsregister Den Haag, Akte 3036, 17 oktober 1913.
- 485 Brief aan Rosika Schwimmer. Rosika Schwimmer Collection, inv.no IIAV00000361, Collection International Archives for the Women's Movement (IAV), in Atria, Institute on Gender Equality and Women's History, Amsterdam. Online geraadpleegd 4 april 2017.
- 486 Manuscripts and Archives Division, The New York Public Library. "Carrie Chapman Catt opens Congress. Group of women in front of Congress headquarters." The New York Public Library Digital Collections. 1913. <<http://digitalcollections.nypl.org/items/510d47e2-f2db-a3d9-e040-e00a18064a99>>. Geraadpleegd 3 oktober 2016.
- 487 Het lukte het extraparlamentaire kabinet Cort van der Linden (1913-1918) pas in 1917, en dan ook nog maar ten dele: vrouwen kregen passief kiesrecht: ze konden wel gekozen worden maar mochten nog niet zelf kiezen. Pas sinds de Grondwetsherziening van 1919 is actief kiesrecht ook voor vrouwen een feit.
- 488 *Bataviaasch Nieuwsblad*, 16 mei 1914.
- 489 Ibidem.
- 490 Report International Council of Women. Quinquennial Meeting, Rome 1914. <<https://802704.us.archive.org>> Geraadpleegd: 21 oktober 2016.
- 491 Bosch, 2005: 537.
- 492 *PW* 51(45), 1913: 1380-1381.
- 493 *Bel*, 2015: 422ev.
- 494 Blom, E., *De vlam van het menselijk denken. Nico van Suchtelen (1878-1949)*, Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1999.
- 495 *Algemeen Handelsblad*, 18 september 1914.
- 496 *Evolutie* 22(25), 1915.
- 497 Marie Kooij-van Zeggelen in een necrologie van Charlotte Jacobs in *De Hollandsche Lelie* van 15 november 1916, het blad waarvan zij kort tevoren het redacteurschap van Anna de Savornin Lohman-Spoor had overgenomen.
- 498 Dat bedroeg 1 % van de waarde van het vermogen van de erfflater op het moment van overlijden.
- 499 *Bataviaasch Nieuwsblad*, 9 januari 1899.
- 500 In Kleians Adresboek van 1898 staat ze nog vermeld op het adres van Charlotte: Rijswijk 20-76. Maar ze was al in oktober 1897, na de dood van Herman, naar Nederland vertrokken en had zich in den Haag gevestigd.
- 501 Herman Jacobs was in 1887 in Palembang op Zuid- Sumatra met de Duitse Adèle de Jongh getrouwd. Zij was de zuster van Emilie de Jongh, die met Sam Jacobs was getrouwd. Emilie en Adèle waren de dochters van Bertha 'Betje' Oppenheim-de Jongh, de zuster van Anna Jacobs-de Jongh, de moeder van Charlotte. Adèle en Herman kregen een dochter, Margaretha Emilie Charlotte Bertha, die op 29 oktober 1888 in Palembang werd geboren. Adèle ging na de dood van Herman in oktober 1897 terug naar Nederland en woonde enkele jaren op de Dennenweg 45 in Den Haag. Daar overleed zij in 1933.
- 502 Van Goudoever, 1957: 117.
- 503 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 27 november 1914
- 504 Het cremeren van stoffelijke overschotten was een nieuwigheid: de eerste crematie -op Crematorium Westerveld, het eerste crematorium van Nederland - vond plaats op 1 april 1914 en was in die dagen in feite nog strafbaar. De legalisering van cremeren gebeurde pas in 1955, gelijkstelling met begraven volgde pas in 1968. Ook Aletta Jacobs werd op Westerveld gecremeerd.
- 505 *Sumatrapost*, 29 september 1918.
- 506 Kooij-van Zeggelen, M., *De Hollandsche Lelie* 30(20), 1916: 305-306.

NOTEN BIJ NASCHRIFT (pagina 228 t/m 232)

- 507 Testament Charlotte Jacobs, d.d. 27 april 1914.
- 508 Bosch, 2005: 606.
- 509 Dertiende jaarverslag Charlotte Jacobs Studiefonds, april 1934.
- 510 Notulen Bestuursvergadering Charlotte Jacobs Studiefonds van 16 februari 1934 tot 12 april 1949.
- 511 Bedoeld wordt de Nationale Vrouwenraad, door Charlotte Jacobs testamentair belast met toezicht (en benoeming van) het bestuur van het Charlotte Jacobs Studiefonds.